

Pócza Kálmán

Politika, morál és történetírás a háború utáni Németországban

Dolgozatomban elsősorban nem arra keresem a választ, hogy vajon a címben felvett három fogalom között van-e összefüggés vagy kölcsönhatás, mivel manapság egyre kevésbé kérdőjelezik meg azt, hogy van, még hozzá nem is jelentéktelen. Néha inkább már úgy tűnik, mintha a Magyarországon sokáig uralkodó reflektálatlan pozitivistá (történet)tudományszemlélet helyébe – legalábbis a közvélemény szerint – a politikai mező által meghatározott történetírás lépett volna. Hogy mindez messze nem igaz, amellet talán nem kell ehelyütt külön érvelnünk. Morál, politika és történetírás szoros kapcsolata azonban nehezen tagadható. Céлом nem is annak bizonygatása, hogy igenis van összefüggés, sokkal inkább egy nagyon is jellemző példán keresztül bonyolult kapcsolatuk működésmódját szeretném bemutatni.

A második világháború olyan eseményeket produkált, amelyek nemcsak a politika, hanem a morál szintjén is komoly kihívás elé állították az embereket. Mivel időközben a múlt részévé váltak a történetek, így lassan a történések horizontján is megjelentek azok az alapvető politikai és morális kérdések, amelyekkel közvetlen a háborút követően az egész világnak szembesülnie kellett. Hogy a német történések miként reagáltak ezekre a kérdésekre, hogy miként fonódik össze a történettudomány módszertani kérdése a háborús és emberellenes bűnök alanyára vonatkozó morális kérdéssel (ki a felelős a második világháborús szörnyűségekért) és a hogyan továbbra vonatkozó politikai kérdéssel – nos mindez remélhetőleg valamivel jobban kirajzolódik majd dolgozatom elolvasását követően.

Munkámat három részre osztottam. A rövid bevetőben arra helyeződik a hangsúly, hogy a Ranke által nyíltan kitűzött tudományos cél (a történelem tudománnyá formálása, azaz a tudományosság kritériumainak meghatározása), és Ranke rejtett politikai célja (az egységes és dicső nemzeti identitás kialakítása a történelem nyilvános használata révén) olyan termékeny feszültségbe kerül, amely konstruktívan hat a történetírásra. A társadalom két alrendszerre, a tudomány és a politika kétirányú egymásrahatása megkerülhetetlen, és nem is lehet cél ennek megkerülése. Az írás második része azt vizsgálja meg, hogy a rankei tudományosság kritériumai a hatvanas évek végén hogyan változnak meg elsősorban olyan külső politikai nyomásra, amely nem egyezik meg a rankei politikai céllal (hiszen a 68-as mozgalmak célja a társadalomkritika volt, s nem egy kollektív identitás kialakítása). Ezen folyamat végeredménye azonban a tudományosság olyan régi-új kritériumának kialakulása, amely többé-kevésbé elismertségre tesz szert a tudós társadalomban. A harmadik rész a német történetírásban végbement harmadik nagy változást elemzi. A nyolcvanas

évek közepén ugyanis két lehetőség előtt állt a német történettudomány. Egyrészt fennállt annak lehetősége, hogy a tudományosság kritériumai körül kialakult újabb vita után (amelynek most elsősorban morális mozgatórugói voltak) újrafogalmazza azokat. A Martin Broszat által javasolt módszertani megújulás helyett azonban egy másik utat járt be a német történetírás. Kezdetben (80-as évek közepe) belső okokból (egy rankeihoz hasonló politikai cél, a pozitív nemzeti identitás kialakítása érdekében), majd később (90-es évek) amerikai behatásra a politika és a történettudomány kölcsönös egymásrahatása egyoldalúan felborult, ami azt jelentette, hogy a tudományos történetírásra nehezedő politikai nyomás bizonyos értelemben agyonnyomta a történettudományt. A politikai nyilvánosság most nem ahhoz járult hozzá, hogy a tudósok megőrizve a legalapvetőbb rankei elemet (forráskritika) újrafogalmazzák a tudományosság kritériumait, hanem arra törekedett, hogy a tudomány a nyilvánosság kritériumait (új információ, provokativitás, botrány, személyes motivációk kutatása, könnyen érthető monokauzális magyarázatok) vegye át. A szakma a kilencvenes évek közepén-végén megjelenő amerikai botránykönyveket (Goldhagen, Finkelstein) egységesen „kiátkozta”, mivel a látszat ellenére azok nem feleltek meg a szakma által bevett kritériumoknak. Mihelyst a politika nemcsak inspirálóként akart részt venni a tudomány változásában (pl. oly módon, hogy az inspiráció után a tudósokra hagyja a tudományosság kritériumainak megvitatását), hanem saját kritériumait akarta a tudósokra ráerőltetni, ettől a pillanattól kezdve a politika már nem saját törésvonalai szerint osztotta meg a tudósokat, hanem egységesen ellenséges reakciót váltott ki. Az írás harmadik részében tehát a történettudomány politikai céljainak piacodását, ezen célokra a tudományosság céljai fölé emelkedését, és ennek elutasítását próbálom meg görcső alá venni.

Feltételezve azt, hogy a német történetírás (és egyáltalán, a ma is tudományosnak számító történetírás) kialakulásáról kellő információval rendelkezik az olvasó, csak vonatkoztatási pontok végett röviden jellemezném a német historizmust, hogy a megfelelő hangsúlyok még jobban kirajzolódhassanak a háború utáni német történetírásban.

I. A RANKEI TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Melyek a historizmus legfőbb jellemzői tehát?

A historizmus olyan (1) megértő-hermeneutikai tudomány, amely múltbeli (2) egyedi entitások (3) szándékainak (4) saját értéke szerinti (5) objektív megértésére törekszik (6) írásos források kritikai vizsgálata által.

1. A historizmus hermeneutikai indíttatása a természettudományokkal való összevetés révén rajzolódik ki a legélesebben. A felvilágosodás történészei is teljes mértékben tisztában voltak azzal, hogy a történettudomány metódusai nagy mértékben eltérnek a természettudományok metódusaitól, hiszen míg ezek elsősorban oksági magyarázatokra törekedtek egy egyedi eset törvény alá rendelése által, addig a történettudomány elsősorban megérteni igyekezte a múlt szereplőinek cselekedeteit.

2. Egyedi entitásnak nemcsak az ember számít Rankénél, hanem ugyanúgy egy nép, vagy egy állam. Meg kell jegyezni, hogy a rankei államfelfogás sok eleme (az állam isteni eredete, abszolút erkölcsi értéke, antidemokratikus beállítottsága) eltűnt a 20. század közepére a historizmus jellemzőiből, ám az állam kitüntetett szerepe továbbra is megmaradt, ami azzal járt, hogy a második világháború utáni német történetírás majdnem két évtizeden keresztül továbbra is az állam és a külpolitika primátusának ígézetében élt.¹

3. Hogy a történelemtudomány feladata a történelemformáló egyének és államok szándékainak, intencióinak felkutatása és felmutatása, az azt a következményt vonja maga után, hogy a történelem tulajdonképpen eszmetörténetté válik. Eszmetörténetté nem abban az értelemben, hogy politikai teoretikusok nézeteit rekonstruálja, hanem abban az értelemben, hogy a politikusok és államok olyan jövőformáló elképzeléseit kutatja, amelyek közvetlen hatással voltak a történelem menetére.²

4. Az egyedi, individuális entitások nem ítélték meg egy külső (pl. a tiszta ész) mérce szerint, hanem csakis a történelmi helyzet, a történelmi környezet, az adott kor feltételeinek pontos leírása által.³ A művileg kreált, absztrakt fogalmak (struktúrák) történelmi elemzésének ilyen merev elutasítása megakadályozta azt, hogy a 20. század elejétől a német történetírásba beszüremkedjen az *Annales*-iskola társadalomtudományokat integráló történetírás-koncepciója.

5. A historizmus történettudósa szerint ő pontosan azt adja vissza, ahogyan a dolgok valójában megtörténtek. A tudós nem lehet figyelemmel az éppen aktuális politikai eseményekre, saját vonzalmaira.⁴

6. Közismert, hogy források kritikája révén kell közelebb kerülnünk a múlt szereplőinek megértéséhez. A pontos módszer lefektetése mellett azonban a historizmus korlátokat is felállított, amikor a memoárokat, naplókat, leveleket, beszámolókat, hivatalos iratokat kiemelte a többi forrás közül, és csak ezeket tekintette releváns forrásoknak. Ranke leggyakrabban azokat az írott dokumentumokat vizsgálta ugyanis, amelyek az adott állam vagy államférfi külpolitikai-diplomáciai tevékenységéről tanúskodtak (az állam által hivatalosan kibocsátott papírok, visszaemlékezések). A források vizsgálatának ilyen leszűkítése azzal járt, hogy a 19. századi történetírás nemzetek, államok vagy nagy államférfiak biográfiai jellegű történetírására koncentrált. Másrészt éppen azért, mert nem minden fennmaradt írásos és íratlan emlék tekintett Ranke forrásnak, hanem csak a politikai vonatkozásúakat, vagy finomabban mondva a forrásokból csak a politikai vonatkozások érdekelték, nos éppen ezért a historizmus történetírása tulajdonképpen olyan nemzetállamok politikai történetének írásává vált, amelyek legitimitásuk java részét éppen nemzetük történelméből kívánták meríteni. Ahhoz pedig, hogy a kialakuló nemzetállamok megfelelő ideológiai alapokkal rendelkezzenek, elengedhetetlen volt a történetírás,

1 Kershaw 1999: 19; Schleier 1993: 149. A háború utáni Németország két legjelesebb történésze is ennek a felfogásnak volt a híve (Meinecke 1946; Ritter 1962).

2 Iggers 1971: 26. Ugyanakkor az előbbire is van példa a német historizmusban (Meinecke 1907). Ebben a könyvben Meinecke a mai értelemben vett eszmetörténetet írt.

3 Iggers 1971: 98.

4 Iggers 1993: 9; Gross 1993: 449.

professzionizálódása és a tudományos eszközökkel alátámasztott nemzeti történelmek létrejötte. De mindez igaz volt fordítva is: ahhoz, hogy a történelem szaktudományává változhasson, hogy legyenek történelem tanszékek, hogy megfelelő pénzforrás álljon rendelkezésre – nos mindehhez a történelem tanszékeknek vállalniuk kellett átpolitizálódásukat, azt hogy a történelmet a politika instrumentumaként fogják használni.⁵

A historizmus ilyen jellegű jellemzésére tehát azért volt szükségünk, mert a Ranke által létrehozott történelemszemléletben igen hosszú időn keresztül nem történt jelentős változás. Ranke közvetlen utódai csak finomítottak a kutatási módszereken.

II. A NÉMET TÖRTÉNETÍRÁS 68-AS FORDULATA

II. 1. Előzmények

II. 1. 1. A moralizáló történetírás és a módszertani megújulás sikertelensége – 1945–1949

A második világháború inkább morális és politikai értelemben okozott törést a német történetírásban. Metodológiaiag javarészt hű maradt a német historizmus rankei hagyományához. A '45 utáni történetírásnak nem csak ideológiai és erkölcsi problémákkal kellett azonban megküzdenie. A gondolkodáshoz és tudományos munkához elengedhetetlen intézményi háttér ugyanis romokban hevert. Igen sok, nácizmusra vonatkozó történelmi forrás elveszett a háború pusztításának következtében, a másik részét a szövetségesek lefoglalták és elszállították, így tulajdonképpen csak a nácik által hátrahagyott írások, beszédek, törvények és rendelkezések alkothatták a kutatás tárgyát, egészen a hatvanas évek elejéig, amikor is majd visszakerülnek igen fontos történelmi anyagok az NSZK-ba. A rendelkezésre álló forrásoknak a kiadása is csak az ötvenes évek elején indult meg, s többek között ennek is köszönhető, hogy közvetlenül a háború után főleg moralizáló munkák jelentek meg – elsősorban újonnan alapított kulturális folyóiratokban, hetilapokban.⁶

Hogy nem szakmai lapokban folyt a németek bűnösségéről és történelmi szerepéről folytatott vita, annak több oka van. Egyrészt az, hogy rengeteg új, javarészt a szövetségesek által cenzúrázott, a „reeducation” szellemének megfelelő folyóirat került kiadásra, amelyek elsősorban a nagy nyilvánossághoz szóltak. Ezekben a lapokban elsősorban újságírók és értelmiségiek próbálták saját népüket a legközvetlenebb múlttal szembesíteni.⁷ Másrészt a történészcéh 1859 óta megjelenő hagyományos folyóirata – a *Historische Zeitschrift* – 1945 végétől 1949 májusáig részben materiális, részben politikai okok miatt nem tudott megjelenni. Ez a reprezentatív jelentőségű folyóirat volt tulajdonképpen a szíve a német történészszakmának, és

5 White 1997a.

6 Kwiet 1989: 186.

7 Kwiet 1989: 183.

sok konzervatív beállítottságú történész ugyancsak rossz szemmel nézte, amikor végül 1949 tavaszán annak a Ludwig Dehionak a kezébe került a folyóirat kiadása, aki komoly kritikával illette a rankei történelemszemléletet.⁸ A konzervatív történészeknek persze így sem lehetett okuk panaszkodni, hiszen a nácitalanítás (Entnazifizierung) során sem érték jelentős „károk” a történészeket. Csak azok a történészek nem térhettek ugyanis vissza állásukba, akik a mozgalomban aktívan részt vettek és akkori ténykedésüket még a háború után is védték. A tanári kar újjászervezése és a nácitalanítás az egyetemek saját hatáskörébe tartozott, éppen ezért ellentmondásokkal teli volt. Mindenesetre általánosságban mégis el lehet mondani, hogy a személyes ismeretség és a német történészek java részének konzervatív beállítottsága miatt nem történt jelentős személyi változás a történészcéhen belül 1945 után. A radikális személyi átalakulás azért is elmaradt, mert a nácik elől emigrációba kényszerült történészek közül csak nagyon kevesen tértek vissza Németországba.⁹ Mivel sem generációs váltás, sem komolyabb személyi változás nem történt az egyetemen, ebből következik, hogy az egyetemek tanulmányi rendje és programkínálata sem változott jelentősen. Az egyetemi hallgatók továbbra is elsősorban olyan politikatörténeti előadásokat hallgathattak, amelyek metodológiailag még mindig a külpolitika primátusára, a történeti események egyediségére és azoknak megértésére törekedtek.¹⁰

Az egyetemek gyors talpraállásával szemben az egyetemen kívüli kutatóintézetek és a történészek egyesületének meg- illetve újjászervezése csak igen nehezen indult el. A történészek egyesületének létrejöttét a német professzorok függetlenségi kutatásideálja akadályozta, továbbá az a tény, hogy Gerhard Ritter személyét, aki a legaktívabban állt ki a történészegyesület újraalapítása mellett, a francia hatóságok nem nézték jó szemmel.¹¹ A náciizmus történetének átfogó feldolgozását célul tűző „Jelenkortörténeti Intézet” (Institut für Zeitgeschichte) megszületésénél pedig a szövetségi államok képviselőinek vitája játszott abban szerepet, hogy az intézet csak 1950-ben jöhetett létre, de stabil működési feltételekkel csak 1956 után tudott dolgozni.¹² Ez az intézet lesz egyébként az egyik olyan kutatói központ, ahonnan a német történetírás radikális revíziója és átalakítása előbb egy folyóirat beindítása (*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1953-tól), majd forráskiadások és összefoglaló tanulmányok révén az ötvenes évek közepétől lassan elindul, és a hatvanas évek közepétől erőteljes „hátszelet” kap.¹³

A történeti gondolkodás revíziójáról persze szinte a kezdetektől fogva szó volt, ám igazi áttörés, a rankei történetiszemlélet radikális átalakítása a gyakorlatban nem valósult meg. Mint említettük, közvetlen a háború után a történészek java része elsősorban objektív-materiális és szubjektív okokból kifolyólag a történetírást elsősorban

8 Mommsen 1981a: 153; Schulze 1989: 98.

9 Schulze 1989: 123; Mommsen 1973: 130.

10 Schulze 1989: 112.

11 Schulze 1989: 163.

12 Schulze 1989: 229.

13 Kwiet 1989: 185. A másik ilyen intézet az ötvenes évek végén alapított hamburgi kutatóintézet (Forschungsstelle für die Geschichte des Nazionalsozialismus).

a német felelősség kérdésének morális tisztázására használta. A védekezési mechanizmus persze érthetővé válik, ha szem előtt tartjuk, hogy a szövetséges propaganda milyen mélyen sulykolta a németekbe a német nép kollektív bűnösségét.¹⁴ A háború utáni korszak három legjelentősebb, de egyben legidősebb történésze – Meinecke, Ritter és az amerikai emigrációból később hazatérő Rothfels – ugyan számot vetettek a náci múlttal, de műveik inkább apologetikus hangnemben íródtak. Apológia alatt persze nem a náciizmus apológiáját kell érteni, hanem a német fejlődés apológiáját. Meinecke, akit a náciok 1935-ben eltávolítottak a *Historische Zeitschrift* éléről, *A német katasztrófa* című könyvében,¹⁵ Ritter pedig az *Európa és a német kérdés* című könyvében¹⁶ a náciizmust nem egyedi német jelenségnek, német „tévútnak” (Irrweg) tekinti, ahogyan a háború utáni publicisztikai jellegű könyvek, hanem egy összeurópai válságjelenség betetőződésének.¹⁷ Bár mindketten tisztában vannak a náciizmus porosz militarizmusban rejlő gyökereivel, de a náciizmust mégis „üzemi balesetként” értékelik. Gerhard Ritter, akit a náciok letartóztattak a Goerdeler merénylet miatt 1944-ben, valamint Hans Rothfels, aki 1947-ben Chicagóban tartott előadássorozatot a német ellenállásról, szintén a szövetségesek által kialakított „németkép” ellenében írták meg első munkáikat a német ellenállásról.

Az 1949-ben újjáalakult Német Történészszövetség (Historikerverband) megválasztott elnöke, Gerhard Ritter a háború utáni első történésznapon (ahogy addig oly sokan és oly sokszor) a német történetírás revíziójának szükségességére hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor Ranke ragaszkodása a politika, a külpolitika primátusához, miként a történelmi események egyedülállóságához, Ritter szerint mély belátásokon alapul. A történésznek tehát meg kell találnia a megfelelő utat az egyoldalú historista történetírás és a társadalomtudományok alkalmazása között, noha a fő feladat továbbra is az állami szektor megértő vizsgálata, ami semmiféleképpen nem helyettesíthető a társadalomtudományok kritikai-rendszerező felfogásával.¹⁸

Az objektivitásra és a Rankéra való hivatkozás legalább annyira elterjedté vált a történészek között, mint a német történetírás revíziójának gondolata. A revízió tehát nem új kutatási módszerek bevezetésével kapcsolódott egybe, hanem inkább a biztos régihez való visszatéréssel. A revízió így gyakorlatilag kimerült a náci történetnéző szemlélet és a német nagyhatalmi törekvések elvetésében.¹⁹ A rankei objektivitás-fogalomra való hivatkozás így elsősorban a náci történetnéző szemlélet felől érthető meg, hiszen a náci történetfelfogás élesen kritizálta a rankei „fanatikus objektivitást”. Hogy a visszatérés a rankei objektivitáshoz gyakran olyan célokat szolgált, amelyeknek érthető politikai felhangjuk volt, azon nincs mit csodálkozni. Az objektivitásra való hivatkozással lehetett visszakövetelni azt az elkobzott német irattömeget, amely a tudományos kutatás alapjául szolgálhatott, ugyancsak ez az érv volt bevethető, ha a szövetségesek túlságosan mélyen bele akartak szólni a német törté-

14 Caplan 1997: 558; Mommsen 1981a: 154.

15 Meinecke 1946.

16 Ritter 1948.

17 Schulze 1989: 47.

18 Ritter 1950.

19 Schulze 1989: 215

nészéletbe, vagy ha a tudományos élet nem kívánt „átpolitizálódására” hivatkoztak egy intézet létrehozása kapcsán.²⁰

II. 1. 2. Történetírás a politika égisze alatt – az ötvenes évektől a hatvanas évek közepéig

A metodológiai megújulás kudarcra mellett sokáig igazából tartalmilag sem sikerült megújulnia a német történettudománynak. A koncentrációs táborokról és a népirtásról azonban az ötvenes évek végéig elsősorban csak bizonyos forráskiadásokban és két könyvben (Anne Frank naplója, Eugen Kogon: *Az SS-állam*) volt részletesebben szó.²¹ A kutatások centruma a hatvanas évek közepéig nem a nemzetiszocializmusra esett, hanem a nemzetiszocializmus előtörténetére.²² Az ötvenes évek legkomolyabb vitái Bismarck és a vilmosi Németország jellegéről folytak. Végül majdnem minden német történész elfogadottnak vélte azt a jellemzést, hogy Bismarck nem a német nacionalista érdekeket tartotta szem előtt, amikor hatalmi egyensúly létrehozására törekedett, hanem sokkal inkább összeurópai érdekeket. Így Bismarckból az ötvenes években egy igazi európai politikus lett, aki a geopolitikai adottságokat figyelembe véve próbálta Németország sorsát meghatározni.²³ Éppen ezért a német nemzetiszocializmus nem a porosz állam egyenes következménye volt ezen történészek szemében, hanem a nácik hatalomrajutásával komoly törés következett be a német fejlődésben.

Kiemelt kutatási téma volt az ötvenes években az ellenállás, hiszen akárcsak Németország keleti felén a kommunista ellenállásnak, a nyugati övezetekben az elitek ellenállásának, a „másik Németország” felmutatásának is erkölcsi és politikai legitimáló funkciója volt. A konzervatív történészek túlsúlya miatt már eleve vonzódott a háború utáni német történetírás ahhoz, hogy a Wehrmacht vezetőinek ellenállását abszolutizálja, és hogy azt az egyetlen lehetséges kitörési útként mutassa fel. Az ötvenes évek elején kialakult hidegháborús helyzet pedig végleg egyértelművé tette, hogy a kommunista és a szociáldemokrata ellenállást teljes mértékben ignorálják.²⁴

A szintén a hidegháborúhoz kötődő totalitarizmuselmélet kialakulásával és elterjedésével egyenlőségjelet tettek a kommunizmus és a náciizmus között, és egyben elhatárolódtak a náciizmus kommunista értelmezésétől, amely Dimitrovnak az 1935-ös Kominternen megfogalmazott definíciójával nyerte el hivatalos formáját.²⁵ Mivel azonban a totalitarizmuselmélet elsősorban a hatalomgyakorlás módja felől elemzi a totalitárius rezsimeket (monolitikus, zárt és mindent ellenőrző rendszerként értelmezve), így elhanyagolja azoknak a társadalmi jelenségeknek a vizsgálatát, amelyek lehetővé tették

20 Schulze 1989: 203.

21 Herbert 1992: 71.

22 Mommsen 1981a: 181.

23 Mommsen 1973: 128.

24 Kershaw 1999: 284; Kwiet 1989: 189.

25 Kershaw 1999: 28. A totalitarizmus elméletekről alapos áttekintést ad Tomka 1993.

a náciizmust. A rendszer monolitikusságának hangsúlyozása és a hatalomgyakorlás elemzésének statikus módszere, valamint a rankei intencionalista hagyomány (a történelem a nagy emberek szándékainak megvalósulása) masszív jelenléte miatt Hitlernek démonikus jelentőséget tulajdonítottak az ötvenes években többek között a totalitarizmuselméletnek is köszönhetően. A háborús felelősség és a népirtás felelőssége ezzel implicit Hitlerre és hozzá hű csoportjára hárult, hiszen ha nincs Hitler, akkor a német fejlődés normális mederben folyik. Szembetűnő azonban, hogy Hitler szerepének hangsúlyozása mellett a hetvenes évek elejéig tulajdonképpen egyetlen komoly Hitler biográfia sem született az NSZK-ban.²⁶ Ugyanakkor az ötvenes évektől máig a legvitatottabb és máig le nem zárt kérdésnek számít az, hogy Hitler vajon erős diktátor volt-e, azaz mindent a kezében tartott és mindent ellenőrzött, miként a totalitarizmuselmélet képviselői és a rankei módszerek mellett kitartó konzervatív történészek sejtetni engedik, vagy pedig egy gyenge diktátor volt, aki a polikratikus rendszerben csak egy szem volt, és a végső döntés sokszor másutt született meg, nem Hitler pedig irodájában. Miként azt Ian Kershaw kiemeli, a nem csillapodó viták objektív oka nemcsak az, hogy igen sok forrás elveszett, hanem méginkább az, hogy Hitler maga nem szerette a bürokratikus kormányzási formát, így leggyakrabban szóbeli utasításokkal, vagy pár szavas feljegyzésekben nyilvánította ki akarátát. Megfelelő források híján a nemzetiszocialista rendszer alapvető jellegéről, a döntéshozatal konkrét folyamatáról, ebből kifolyólag pedig a morális felelősség kérdéséről szintén igen eltérő nézetek alakultak ki.²⁷ Komoly változás a nemzetiszocialista rendszer egészét érintő Hitler interpretációban, és az ezzel szorosan összefüggő három kérdésben (hol és milyen módon hozták az általános politikai döntéseket, a népirtásokról szóló döntéseket és a külpolitikai döntéseket), csak a hatvanas évek végére állt be.

A nagyobb változás előzményeként a német történetírásban az első komolyabb áttörés a hatvanas évek elején történt meg, noha hangsúlyozni kell, hogy módszertanilag továbbra is a rankei hagyomány volt meghatározó. Fritz Fischer 1961-ben megjelent könyvének előszavában még azt írja, hogy munkája elsősorban nagy történelmi személyiségek elképzeléseit, törekvéseit és döntéseit tartja a politikai akaratképződés és a történelmi változások döntő tényezőjének.²⁸ A könyv tulajdonképpen a rankei módszernek megfelelően diplomáciai akták, memoárok és visszaemlékezések alapján íródott, társadalomtörténeti vonatkozásai szinte egyáltalán nincsenek, fő célja pedig a német külpolitikát meghatározó személyek szándékainak megértése volt. Ugyanakkor módszertani konzervativizmusa mellett, tartalmilag élesen ellentétben állt az addig bevett nézetekkel. Fischer szerint az első világháború előtti Németországnak olyan agresszív céljai voltak, amelyek tulajdonképpen a hitleri külpolitikával megegyeztek. Németország geopolitikai helyzete ugyanolyan volt az első, mint a második világháború előtt, és mivel Fischer szerint a német külpolitikát az első világháború előtt is a szlávoktól való félelem és a kelet felé irányuló gazdasági-társadalmi terjeszkedés határozta meg, Hitler tulajdonképpen

26 Kwiet 1989: 192.

27 Kershaw 1999: 17.

28 Fischer 1971: 10.

csak ennek a külpolitikai hagyománynak a folytatója volt. A kontinuitás azonban ugyanígy megfigyelhető a náciizmus másik alappilléreben az antiszemitizmusban is.²⁹ Annak megfogalmazására, hogy a náciizmus nem üzemi baleset volt, hanem a német fejlődés egyenes következménye, voltak már kísérletek korábban is, azonban ilyen markánsan negatív módon még senki nem mutatta be a „speciális német fejlődés”-tézisét (Sonderweg). Azt, hogy Németország különutat járt be, egészen a hatvanas évek elejéig inkább pozitív, nem pedig negatív felhanggal említették, hiszen a náciizmust nem a kontinuitás, hanem éppen a diszkontinuitás példájának tekintették.³⁰ Ellentétben a német különút-tézis publicisztikai szinten megjelenő változataival (amelyek tudományos kutatásra nem támaszkodtak), Fischer könyvét nem lehetett egy kézmozdulattal elintézni vagy félresöpörni, hiszen az a rankei tudományos történetírás alapvető követelményei szerint íródott.³¹ Éppen emiatt könnyen érthető azoknak az öregedő, de a szakmát még mindig uraló professzoroknak a heves ellenállása, akik még a császári Németország fénykorában sajátították el a történelem tudományát, és akik az ötvenes években Bismarckot európai szellemiségű politikusnak állították be.³²

A német történetírás 68-as fordulata előtt két másik mű is komoly szakmai visszhangot váltott ki. Az egyik a totalitarizmusteória dinamikus változatának tekinthető, a másik pedig ezzel ellentétben a fasizmusteória genealogikus polgári változata. Ez utóbbi Ernst Nolte 1963-ban megjelent *Die Faschismus in seiner Epochen* című könyvében került először a köztudatba. A fasizmusteória, mint a kapitalista és imperialista tőkés társadalom válságának utolsó korszaka, eredetileg kommunista tézis volt. Nolte a fasizmusteória polgári változatát adja, amennyiben a fasizmust éppen az európai liberalizmus válsága miatt megerősödött marxizmusra adott válaszként definiálja.³³ A könyv azonban nemcsak a kommunista fasizmusértelmezéstől különült el markánsan, hanem a totalitarizmuselmélettől is, amennyiben a fasiszta ideológiák kialakulására helyezte a hangsúlyt a totalitárius rendszerek statikus-strukturális hatalomgyakorlási mechanizmusának elemzése helyett. A totalitarizmusfogalom szerinte nem feltétlenül elvetendő, de mivel formális, ezért élettel kell megtölteni, amit a fasiszta rendszerek kialakulásának, történelmi gyökereinek vizsgálatával lehet megtenni.³⁴ A források elemzési módszere és a munkamódszer persze továbbra a historista hagyományban gyökereznek, hiszen Nolte ideológiák polgárháborújáról beszél későbbi könyveiben, a fasizmusról írottban pedig Mussolini, az Action française vezetőinek, és Hitler beszédeinek, megnyilatkozásainak és könyveinek alapján dolgozta fel a korszak történelmét.³⁵

29 Fischer 1992: 179.

30 Maier 1992: 124

31 Kershaw 1999: 21.

32 Maier 1992: 130.

33 Nolte 2003: 55.

34 Nolte 2003: 34.

35 Nolte 2003: 58.

Noltének azonban akadt azért a hatvanas években is kritikusa, mégpedig a konzervatív táborból. Karl-Dietrich Bracher, aki a totalitarizmusteória bizonyos elemét elfogadhatónak tartotta, a noltei ideológiatörténettel és átfogó fasizmuselmélettel szemben már az ötvenes években az amerikai politikatudomány eredményeit, a hatalomgyakorlás, a hatalomelosztás és -eltolódás strukturális vizsgálatának módszereit felhasználva a weimari köztársaság intézményeinek gyengeségét, a német fejlődés egyedülállóságát (Sonderweg) és Hitler kiemelkedő szerepét mutatta fel a náciizmus hatalomra jutásának legfőbb okaként.³⁶ Az Arendt és Friedrich által kidolgozott totalitarizmuselmélettől abban különbözik Bracher felfogása, hogy Bracher – akárcsak Nolte – a totális állam kialakulásának feltételeire, az arendti-friedrichi teoretikus vizsgálatok helyett az empirikus, a különböző diktatúrákat inkább megkülönböztető, mintsem egybemosó vizsgálatokra helyezte a hangsúlyt, nem a statikus elemzésre. Ugyanakkor mind Arendt és Friedrich, mind Bracher korai munkái a hidegháború légkörében, és általában azzal a hipotézissel jöttek létre, hogy az alapvető hatalomgyakorlási metódusok megegyeznek a kommunista és a fasiszta diktatúrákban, ami azt jelenti, hogy Bracher munkái mindig egyben intő jelként is szolgáltak egy még továbbra is létező totalitarizmus, a kommunista diktatúrával szemben.³⁷ Hogy Bracher – Fischer és Nolte mellett – egy átmeneti időszaknak volt az egyik legjelentősebb történésze, az a rankei történetfelfogáshoz való viszonyában is megnyilvánul. Mint már említettük, elemzéseiben javarészt a politikatudomány dinamikus-strukturális elemzéseire támaszkodott, hangsúlyozta a háború előtti és a hitleri Németország közötti kontinuitást és kiállt a belpolitikai fejlődés kutatásának dominanciája mellett, ugyanakkor hangsúlyozta Hitler szerepének fontosságát, ami a rankei intencionalista történetírás „maradványa”.³⁸

II. 2. A fordulat – 1968

A hatvanas évek végére, hetvenes évek elejére mind módszertanilag, mind tartalmilag megújult a német történetírás. Felnőtt egy új generáció, amely már szinte csak hallomásból tudott valamit a náciizmusról, ám a szülők hallgatása oly mértékben irritálta őket, hogy radikálisan szembefordultak a múlt feldolgozásának addigi gyakorlatával, azaz a hallgatás helyett a bűnösség kérdésének kitérgetését követelték. Eichmann jeruzsálemi pere, a náciizmus kutatásának ezt követő nemzetközi fellendülése, a háborús bűnösök németországi perei, a nyugatnémet archívumok megnyitása, a náci Németország hatalmas iratmennyiségének visszaszállítása az NSZK-ba, új egyetemek, kutatóállások alapítása Németországban, a professzori állások megnevezésének módosítása 1960 és 1975 között,³⁹ a szociáldemokraták kormányra kerülése, a baloldali gondolkodás reneszánsza, a baloldali-marxista radikális diákmozgal-

36 Bracher 1960.

37 Mommsen 1973: 135; Kershaw 1999: 135.

38 Bracher 1971: XIX.

39 Habermas 1979: 739.

mak, a hidegháború enyhülése – mind okai és/vagy következményei voltak a nyugatnémet nyilvánosság radikális átalakulásának.⁴⁰ A 20. századi politika legfőbb színterének, a nyilvánosságnak a radikális átalakulása természetesen komoly hatással volt a tudományokra, elsősorban a társadalomtudományokra és ezen belül is a történettudományra. Ez a közvetlen és nyílt politikai hatás sok konzervatív történész szemében megkérdőjelezte a tudományos élet átformálódásának legitimitását is,⁴¹ noha tulajdonképpen az ő álláspontjuk is a korábbi aktuális politikai trendbe illeszkedett – csak éppen látens módon.

A hatvanas évek végén így elindult az addigi kutatások felülvizsgálata és új kutatási területek megnyitása. A totalitarizmuselmélet helyett a marxista fasizmusértelmezés került előtérbe, persze nem a vulgáris dimitrovi változata, hanem az ausztró-marxista Otto Bauer és a német kommunista August Thalheimer alternatív fasizmusértelmezése, a frankfurti iskola Marxot és Freudot szintetizáló kísérlete, valamint Marxnak a bonapartizmusról írott esszéje.⁴² A hatalomgyakorlás technikai oldalának a vizsgálata helyett a gazdasági–társadalmi folyamatok vizsgálatára helyeződik a hangsúly, ugyanakkor az ötvenes évek témái teljesen átértékelődnek. Az egyik legfontosabb központi téma – mely egyéb kérdésekre is nagy hatást gyakorolt – Hitler szerepének kérdése volt. A totalitarizmuselmélet képviselői általában démonizálják Hitler hatalmát, egy monolitikus-monokratikus, racionálisan megszervezett és működtetett diktatúrát feltételeznek, amelynek központjában egy erős diktátor, tehát az a Hitler áll, akinek kezdetektől fogva kidolgozott programja van, és aki ezt a programot könyörtelenül végre is tudja hajtani-hajtatni.⁴³ Ezzel a metodológiai intencionalista–rankeiánus hagyománnyal szemben, amely javarészt még a náci propaganda által kialakított Hitler képet használta fel,⁴⁴ a hatalomgyakorlást strukturális alapokon vizsgáló Martin Broszat szerint (aki egyébként a müncheni Institut für Zeitgeschichte legmeghatározóbb alakja) egészen másként nézett ki a döntéshozatali folyamat a Harmadik Birodalomban. Broszat azon történészek közé tartozik (H. Mommsen, Peterson, Bollmus), akik a döntéshozatali folyamat empirikus vizsgálata alapján intézményi anarchiáról, többdimenziós hatalmi struktúráról, adminisztrációs és vezetési káoszról beszélnek a náci Németország kapcsán. Az adminisztrációs káosz mindazonáltal nem Hitler tudatosan megtervezett és végrehajtott terve volt, hogy a *divide et impera* elve alapján olyan hatalmat koncentráljon saját kezébe, amellyel senki sem rendelkezik, és ezzel megszilárdítsa a hatalmát, hanem sokkal inkább Hitler antibürokratikus hatalomgyakorlási hajlamának, valamint annak a következménye volt, hogy Hitler nem rendezte vagy nem tudta rendezni a párt és az állam viszonyát.⁴⁵ Hitler ugyanarra a feladatra megbízta a párt egy emberét és a minisztérium vezetőjét, ugyanakkor, ha valahol túl nagy hatalomkoncentrációt sejtett, felszámolta a kettősséget és egy harmadik

40 Evans 1991: 25.

41 Hillgruber 1974; Bracher 1977.

42 Caplan 1997: 551.

43 Hillgruber 1965; Hildebrand 1981.

44 Hiden–Farquharson 1983: 11.

45 Broszat 1989: 244; Mommsen 1991: 71.

emberre ruházta.⁴⁶ Ezek az amorf, folyamatosan vándorló hatalmi gócpontok egymással konkurálva, Hitler szóbeli megnyilvánulásaira vagy pársoros utasításaira hivatkozva olyan átláthatatlan rendszert hoztak létre, amely folyamatosan radikalizálódott, hiszen minden hatalmi gócpont a túléléséért küzdött. Broszat és Mommsen szerint Hitler ebbe a konkurenciaharcba csak a legszükségesebb esetben szólt bele, hogy szimbolikus hatalmát ne csorbítsák a hatalmpolitikai harcok.⁴⁷ Ebből következőleg a rendszerben versenyfutóknak elég nagy szabadságuk volt. Broszatek szerint ez a polikratikus kormányzási forma, amelyben nem Hitler minden döntés meghozatalának végső instanciája, hanem a döntéshozatalban legalább annyira fontos szerepet játszanak a rendszer résztvevői, csak még inkább jellemzővé vált olyan hatalmi központok létrehozását követően, amelyek sem pártállások sem minisztériumi állások nem voltak, hanem Hitler személyes megbízásán alapultak (mint például a Vierjahresplan-Behörde, vagy az SS és a Gestapo), s méginkább ez volt jellemző a kabinet 1938-as feloszlása után.⁴⁸ Hitlernek ugyan nagy szerepe volt a diktatúra létrehozásában és működtetésében, de hatalomra kerülve éppen uralkodási stílusa miatt olyan dinamikát rejtett magában a rendszer, amely a konkurenciaharc miatt a radikalizálódás és az anarchia felé hajtották a rendszert. Hitler meggyőződése éppen emiatt inkább a hatalom szimbolikus gyakorlásában játszottak szerepet, s nem a konkrét döntésekben (legyen szó politikai, gazdasági kérdésekről, vagy a zsidókérdésről). Hitler antiszemitizmusára való hivatkozás egyedül még nem magyarázza meg, hogy hogyan jöhetett létre a zsidókérdés „végső megoldása”, erre sokkal inkább a rendszer kumulatív és feltarthatatlan radikalizálódásának elemzése adhatja meg a választ – állítják ezek a történészek.⁴⁹ Hitler felelősségének ily módon történő csökkentése a konzervatív történészek szemében botránykő volt, hiszen ők meg voltak győződve arról, hogy Hitler személyisége és ideológiája a kulcs a náciizmus hatalomra kerülésének megértéséhez.⁵⁰

Hitler szerepének revidálásával mellett sor került az elitek ellenállási mozgalmának revidálására, és az ellenállással kapcsolatos eddigi szűk körű vizsgálatok kiterjesztésére. Az elitek ellenállási mozgalmat glorifikáló konzervatív történészekkel szemben Mommsen azt próbálta meg kimutatni, hogy a július 20-i puccskísérlet résztvevői messze nem egy liberális, demokratikus állam érdekében és messze nem a szociáldemokrata ellenzék, valamint a nép támogatásával kívánták Hitler hatalmát megdönteni, amiként azt közvetlen a háború után a legitimációs kényszernek engedve sokan állították, hanem egy olyan oligarchikus-autoriter vagy egy konzervatív–korporatív rendszer érdekében, amely nem jár radikális társadalmi átalakulással.⁵¹ A szociáldemokrata és a kommunista ellenállás felé fordulás sokat köszönhet

46 Mommsen 1991: 75.

47 Mommsen 1991: 77.

48 Broszat 1989: 349.

49 Mommsen 1981: 65.

50 Bracher 1976: 98; Hildebrand 1981: 73.

51 Mommsen 1991: 282.

annak, hogy a hatvanas évek végén megtörtént a kormányváltás és a szociáldemokraták most már kormányzati pozícióból ösztönözhatték az ez irányú kutatásokat.⁵²

Ugyanez mondható el a nácizmus előtörténetének kutatására is. A német különút teória (Sonderweg) Fischer elméletét követve a bismarcki és a náci Németország közötti negatív kontinuitásra helyezte a hangsúlyt. A hatvanas évek végére annyiban módosult Fischer elmélete, hogy most már elsősorban nem a külpolitikai kontinuitás kimutatására törekedtek a történészek, hanem a nácizmus bismarcki korszakra visszamenő társadalmi-gazdasági okaira. Ez érthető, hiszen a neomarxista elméletek java része abból indul ki, hogy a nácizmus hatalomra kerülésében komoly szerepe volt a gazdasági-társadalmi értelemben vett német különútnak és kapitalista tőkésnek a nácik iránt tanúsított szimpátiájának. A német különút abban rejlik, hogy a hirtelen gyorsasággal bekövetkezett német iparosodást nem követte a politikai élet demokratizálódása és erős szociális intézmények, szakszervezetek kialakulása. A 19. század közepén-végén kialakuló német nagypolgárság nem azonosult a liberális politikai és társadalmi eszméssel, hanem kiegyezett a vilmosi rendszerrel, a porosz junkerekkel és arisztokratákkal, akik megtartották politikai befolyásukat.⁵³ Sok szerző a tőkés réteg ezen antidemokratikus beállítottságában vélte felfedezni a nácizmus gyökereit, hiszen pontosan nekik lett volna lehetőségük gazdasági hatalmuk révén egy politikailag és szociálisan konzolidált rendszert létrehozni és fenntartani. Ezzel szemben a gazdasági és társadalmi fejlődés eltérő mértéke miatt a vilmosi rendszer összeomlása után olyan, addig elnyomott társadalmi erők kerültek felszínre, amik destabilizálták a hirtelen létrejött köztársaságot.⁵⁴ Ez a destabilizációs tényező pedig akkor nyerte el igazi jelentőségét, amikor kitört a világgazdasági válság és a nácik propagandája könnyen megszólította a vilmosi rendszerben elnyomottakat, az alsó középosztályt és a munkásokat.⁵⁵

A különút-vita egészen a nyolcvanas évek elejéig eltartott, amikor is egy brit szerzőpáros arra hívta fel a figyelmet, hogy az angol polgárok legalább olyan mértékben hasonultak a gentry réteghez, mint a német polgárság a junkerekhez. Az angolszász kutatók figyelme azért ébredt fel újra a német különút teóriája iránt, mert a hetvenes évek vége felé Nagy-Britannia olyan – a harmincas évekhez kicsit hasonló – gazdasági válsággal küzdött, amely válságra nehezen találtak magyarázatot.⁵⁶ A Eley–Blackbourn szerzőpáros szerint a 19. századi német fejlődés nem sokban különbözött a mértékadónak számító angoltól, mivel az angol polgárság legalább olyan mértékben „gentryzálódott”, mint a német. A német városok demokratikus hagyománya is mélyen a középkorba nyúlik vissza, a nyilvánosság intézményei (újságok, egyesületek) a 19. század közepén német nyelvterületen pedig szintén virágkorukat élik, így semmi esetre sem mondható, hogy Németország alapvetően egy

52 Evans 1991: 26.

53 Wehler 1973.

54 Lozek 1998: 377.

55 Caplan 1997: 563.

56 Maier 1992: 128.

feudális társadalom lett volna.⁵⁷ A társadalmi fejlődés hasonlóságának kimutatása mellett azonban mégis valamivel magyarázni kellett a nácizmus létrejöttét, amit a legtöbb konzervatív történész (Stürmer, Nipperdey, Hilderbrand, Hillgruber) Németország geopolitikai adottságára (Mitteleuropa-Gedanke) vezetett vissza.

A nácizmus előzményeinek kutatása mellett ugyanakkor komolyan megkezdődött a nácizmus és a kapitalista nagytőkések viszonyának feldolgozása valamint Hitler szerepének az addigi, publicisztikai jellegű írásokat meghaladó, tudományos vizsgálata. Ez utóbbi olyan Hitler-biográfia hullámhoz vezetett, amelyre eladdig gondolni sem mertek. A biográfiaszerzők java része Hitler személyének fontosságát, eltökéltségét, erős diktátori mivoltát, a nemzetiszocializmus megértéséhez elengedhetetlenül szükséges Hitler „faktort” hangsúlyozzák, ezzel javarészt az intencionalista rankei hagyományhoz való visszatérést segítik elő.⁵⁸ Bracher szerint például pontosan Hitler képességeinek alábecslése vezetett a weimari köztársaság bukásához, és a hatvanas évek végén újraéledő fasizmusteóriák valamint a fentebb tárgyalt új megközelítésmódok szintén ugyanezt a hibát követik el, amikor Hitlert a reakciós erők és a kapitalista nagytőkések által „kitermelt” embernek állítják be.⁵⁹

Mivel az új generáció java része (Winkler, Wehler, Kocka, Puhle) a gazdaság meghatározó volta mellett foglalnak állást, éppen ebből kifolyólag más módszereket is kellett alkalmazniuk kutatásaik során. Wehler szerint a történettudománynak olyan történeti társadalomtudománnyá (historische Sozialwissenschaft) kellene átalakulnia, amely módszertanában is radikálisan különbözik a historista történettudomány hermeneutikai megközelítésmódjától, mivel azzal nem vizsgálhatók olyan elemi kérdések, mint a népesedés vagy az árak változása, a monopolkapitalizmus kialakulása, a szociális mobilitás, a gazdasági növekedés vagy a törvények szociális természetű kihatása.⁶⁰ Márpedig a történettudományban ilyen jellegű problémák megmagyarázása és nem egyszerű megértése a legfontosabb kérdés, hiszen a történésznek nemcsak a kulturális javak megőrzése, nagy egyéniségek példaként való felmutatása vagy egyszerű megértése, az ideológiák kialakulásának vizsgálata a feladata, hanem sokkal inkább a múltból származó, de jelenünket meghatározó társadalmi–gazdasági jelenségek kritikai vizsgálata a jövőnk szempontjából.⁶¹ A történettudomány nem egyszerűen a múlt eseményeinek-eszméinek megértése, hanem onnan nyeri legitimitását, hogy a társadalom és a politika mellett (amelyeknek szintén jövőformáló szerepe van), a múlt eseményeinek kritikus elemzése révén a jelen és a jövő társadalmának változását irányítja, vagy befolyásolja.⁶² A történelemnek így elsősorban nem homogén identitásképző szerepe van, hanem kritikai, ami inkább egy önkritikus identitás kialakítását segíti elő.⁶³ Ez az egyben morális ítéletalkotást, és értékelkötelezettséget feltételező elemzés élesen szembenáll a historista hagyó-

57 Blackbourn–Eley 1980.

58 Lozek 1998: 377.

59 Bracher 1977: 81.

60 Wehler 1980: 110.

61 Wehler 1980: 135.

62 Wehler 1980: 111.

63 Kocka 1986: 129.

mány érték- és érdeksemleges kutatáseszményével, de ugyanakkor hozzásegíthet például ahhoz, hogy ne fordulhasson elő még egyszer az emberi szabadság és az emberi értékek olyan semmibevétele, mint a harmincas évek Németországában.⁶⁴ A neomarxista irányultságú történészek – szemben a konzervatívokkal – tehát mindössze nyíltan vállalják azt az értékrendet, aminek szempontjából írják a történelmet.

Mivel a nagy társadalmi-gazdasági átalakulások nem egyes emberek szándékait tükrözik, hanem csak kvantitatív módszerek segítségével mutathatók fel, éppen ezért már nem elég a történeti esemény szereplőinek helyzetébe beleélni magunkat. Olyan általános elméletekre és fogalmakra van szükség, amelyek irányítják azt a kvantitatív-empirikus kutatást, amelyek nem diplomáciai aktákon és memoárokon nyugszanak, hanem gazdasági iratokon-forrásokon. Így például, ha a gazdasági-társadalmi folyamatokat és radikális átalakulásokat, a társadalmi struktúrák változásait akarjuk vizsgálni a 19. század eleje és a 20. század közepe között, akkor legjobban tesszük, ha Marx elméletére és fogalmaira támaszkodunk. Az empirikus vizsgálatoknak azt kell szem előtt tartaniuk, hogy vajon igaz-e Marx elmélete, miszerint az ipari forradalmat egy azt megelőző agrárforradalom tette lehetővé, hogy az ipari forradalom után a kapitalista gazdaság bizonyos időszaki hullámzásokkal folyamatosan növekszik, hogy a kapitalizmus törvényszerűen a monopolkapitalizmusba torkollott, és hogy Németországban ez a gazdasági változás és az osztályok harcának kiegyenlítettsége kikényszerítette a gazdasági és szociális folyamatokba beavatkozó és azt kontrolláló bonapartista államot, ami viszont megteremtette a feltételét a fasiszta államok létrejöttének (ez utóbbi kettő természetesen már Wehler elmélete).⁶⁵

Wehlert és a társadalmi történetírást hasonló felfogásban művelőket igen sok konzervatív történész kritizálta és vádolta azzal, hogy a történelmet a politika eszközeként kezelik, társadalmi utópiák és absztrakt fogalmak alapján ítélkeznek a múlt felett, s nem a korszaknak megfelelően, a korszak egyediségét szem előtt tartva ítélik meg a történéseket.⁶⁶ Szerintük ugyanis a történelem nem az általánostól jut el az egyediig, hanem a történelem tárgya az egyedi, ahonnan esetleg fel lehet emelkedni az általánoshoz, de az egyedi meghatározó volta ekkor sem vonható kétségbe.⁶⁷ Ezenkívül azt is az új társadalomtörténészek szemére vetették, hogy a külpolitikai kapcsolatokat a társadalom gazdasági folyamatainak következményeként, a nagyhatalmak vezetőinek politikai döntéseit az iparosodási folyamat eredményeként, s nem önálló döntéseként kezelik, ami hibás szemlélet.⁶⁸ A radikális baloldali diákmozgalmakkal karöltve ezek a történészek a napi politika szintjére degradálják a történettudományt amikor a „jelen megismerést vezérlő érdekeiről” beszélnek,⁶⁹ és a diákok vulgármarxista követeléseinek a gazdaság és a belpolitika primátusának

64 Kocka 1986: 125.

65 Wehler 1980: 112; Gross 1993: 327.

66 Hildebrand 1976: 338.

67 Hildebrand 1976: 352.

68 Hillgruber 1973: 216; Hildebrand 1976: 343.

69 Hildebrand 1976: 335.

tézisével „tudományos látszatlegitimációt nyújtanak”.⁷⁰ Az eddigi sokoldalú elemzések helyére a mindent a gazdasági alapra visszavezető leegyszerűsített magyarázatok kerültek – állítják a konzervatívok. A személy- és eseménytörténetírás helyére a kapitalizmus- és demokráciakritika lépett.⁷¹

A frontok elég élesen elhatárolódnak tehát, méghozzá leginkább a politikai törvonal mentén. A politikailag konzervatív-liberális történészek java része elutasítja a baloldaliak által kezdeményezett metodológiai megújulást, mondván, az nyílt politikai célokat szolgál. Szerintük a történelem átpolitizálása a tudományosság kárára van, így a történelmet távol kell tartani a politikától. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a baloldali marxista elméletalkotások nem nyernek teret a történettudományban, hiszen ezek előre eldöntik a történelmi folyamatok értelmezését (a történelem vége felől, azaz a jövő felől magyarázzák a történelmet). Láttuk azt is, hogy a metodológiai megújulást ellenző történészek a rankei módszertan valamilyen formájához való visszatérést tartják kívánatosnak. Az egyedi történeti események megértése a fontos számukra, az analizáló és teóriaalkotó történettudomány helyett. Az egyszeri történeti események saját mértéke szerinti megítélése maradjon a vizsgálódások középpontjában, egy utópikus társadalomelmélet szerinti kritikus ítékezés helyett. A külpolitika fontosságának – ha nem is kizárólagosságának – hangsúlyozása legyen meghatározó, a gazdaság- és társadalomtörténet mindent magába foglaló, a történetírást materiális alapokra helyező és azt ily módon monopolizálni kívánó ideológiakritika helyett. A történelem szereplőinek és ezek szándékainak kutatása, elvont fogalmak és konstruált struktúrák alkotása helyett. Mindezen kritikák ellenére a módszertani megújulás mégis bekövetkezett, és a – hatvanas évek végéig elhanyagolt részterületnek számító – társadalomtörténet-írás komoly teret nyert (például folyóiratok alapítása révén) a német történettudományban.⁷²

Az éppen csak kanonizált történeti társadalomtudománynak azonban nemsókára két komoly kihívással kellett megküzdenie a nyolcvanas években. Az egyik az a mikrotörténetírás volt, amely a többi országgal szinte egy időben jelent meg Németországban is, és amely a nagy folyamatokat elméleti-fogalmi szinten tárgyaló makrotörténeti társadalom- és gazdaságtörténetírást nem tartotta kielégítőnek arra nézvést, hogy pontosan megértsük, hogyan is jöhetett létre a náci diktatúra és miként volt lehetséges több millió ártatlan ember kiirtása. A hatvanas évek politikai irányultságával szemben ezen utóbbi, morális kérdés fenntartását és jobb megértését, visszanyerését elősegítő kísérlet mellett, azonban a konzervatív politikai fordulattal, a nyolcvanas években továbbra is érvényesül a politika mindent átható jellege, ami a pozitív nemzeti identitás kialakítása és egy ehhez szükséges pozitív történelemszemlélet követelése révén komoly konfliktusba kerül egyrészt a holokauszt morális és történelmi egyediségét hangsúlyozó történészekkel, másrészt a politikai identitást az „alkotmányos patriotizmusra” redukáló elméletalkotókkal.

70 Hillgruber 1973: 164.

71 Bracher 1977: 637.

72 Kershaw 1999: 23.

III. A NÉMET TÖRTÉNETÍRÁS KERESZTÚTJA

III. 1. Mikrotörténelem a nyolcvanas években

Amíg az új szemléletmód megtermékenyítőleg hatott a történetíráásra, amíg új perspektívákat nyújtott a társadalomtudományos hipotézisek bevonása a történettudományba, addig az új irányzatnak nem kellett megküzdenie belső válsággal, csak a kívülről jövő támadásokkal. Mihelyst azonban az elméleti kutatás alkalmazásának nehézségeire ráébredtek egyes szerzők, belátták, hogy elengedhetetlen a mindennapi élet sokrétűségének elemzése, mégpedig javarészt a résztvevők által használt fogalmak, és nem pedig előregyártott sémák segítségével. A társadalom jobbításának wehleri-kísérlete kudarcnak tűnik ezen szerzők szemében. A neomarxista társadalomtörténet-írás kritikusai szerint a történelem nem egy egységes és pozitív irányba fejlődő modernizációs, iparosodási, városiasodási vagy bürokratizálódási folyamat, amelynek tévútjait a történettudomány segítségével kritizálva kijavíthatnánk, mert a történelemben sok kis történet létezik, a társadalom kis embereinek története, amely történeteket legjobban ezen kis emberek beszámolóiból tudjuk rekonstruálni, nem pedig kvantitatív elemzéssel. A sok kis történet újra előtérbe helyezi a megértést a magyarázattal szemben, ami értelmezhető lenne akár a historista hagyomány beleélőképességének felélesztéseként is, ám sokkal inkább kultúrantropológiai módszerek bevonásáról van itt szó.⁷³

Németországban Martin Broszat tekinthető a mikrotörténetírás, a „mindennapok történetéről” szóló tanulmányok (Alltagsgeschichte) legjellegzetesebb képviselőjének. Broszat már a hetvenes évek második felétől azon dolgozik, hogy a nagy, átfogó magyarázósémák helyett a mindennapi emberek életére helyezze a hangsúlyt. Ezt tükrözi az a vállalkozás is, amelyet ő vezetett, és amelynek terméke egy hatkötetes tanulmánygyűjtemény a náciizmus bajorországi mikrotörténetéről.⁷⁴ A legkomolyabb vita azonban nem ezen mű kiadásakor alakult ki, hanem pár évvel később, amikor is Broszatot egy rövid cikke miatt több izraeli történész támadta. A különleges a dologban egyrészt az, hogy Broszat maga is szociáldemokrata-liberális történész, aki szembe fordul a többi szociáldemokrata történész elméleti megközelítésmódjával. Így olybá tűnik, hogy a német történetírás történetében először fordul elő, hogy nem politikai határvonalak mentén húzódik a vita. Másrészt az is feltűnő, hogy egy pár német történész mellett, akik a metodológiai váltást nem szívesen látták (Kocka, Wehler), elsősorban olyan izraeli történészek vettek részt a vitában, akik a holokauszt-kutatás specialistáinak számítanak (Friedländer, Kulka, Diner). Ez utóbbi tény egyébként jelzi azt a súlyponteltolódást is, ami a náciizmus kutatásában ment végbe a nyolcvanas évek közepéig-végéig. A holokauszt kutatása, a népirtás felelősségének kérdése egyre inkább előtérbe került a fasiszmus-totalitarizmus, vagy a neomarxista modernizáció-antimodernizáció vitájával szemben,

73 Iggers 1993: 74; Tomka 1993: 105–106.

74 Broszat 1977–1983.

és egyre inkább az vált a kutatás kiindulópontjává, hogy hogyan is történhetett meg a holokauszt, hogy ki tehető felelőssé a népirtásért.

Broszat alapvető tézise is erre a kérdésre próbál választ adni.⁷⁵ A mikrotörténetírás azzal a sztereotípiává váló és semmitmondó, mindennapi gyónással egyenértékű történetírással szemben fogalmazódik meg, amelyik képtelen átlátni a mindennapi élet bonyolultságát, és amelyik éppen ezért olyan éles, ám a valóságban nem létező határvonalat húz nemzetiszocialista és nem nemzetiszocialista között, amely az erkölcsi ítélethozatalt ezen fogalmak diametrikus szembehelyezésével leegyszerűsíti, primitivizálja. A történeti eseményeket a jelenből ítéli meg, azaz a náciizmus katasztrofális végkifejlete, a népirtás olyan abszolút kiindulópontja ennek a didaktikus, politikai-ideológiai indíttatású történetírásnak, amelyet abszolutizálva nem tudunk az események közelébe férkőzni, és így a nemzetiszocializmus egyszerű morális leckévé degradálódik (verkümmert zur Pflichtenlektion).⁷⁶ Ráadásul egyéb népirtások tényének napvilágra kerülése miatt a náciizmus sokat veszített abból a morális egyediségéből, amely az egyik legfőbb érv volt, hogy a politikai nevelés, az erkölcsi nevelés során, mint az abszolút gonoszt állítsák középpontba.⁷⁷ A célkitűzés tehát, hogy a nemzetiszocializmus kialakulásának vizsgálatakor a mikrotörténetírás segítségével olyan differenciált képet alkossunk, amely felválthatja, de legalábbis nagyon lényeges elemekkel kiegészítheti az eddigi makroelméleteket, amelyek a mindennapi életet nem igazán vették figyelembe.⁷⁸

A nagypolitika és a mindennapi élet összekapcsolásának követelése értelemszerűen következik a náci rezsimnek abból az interpretációjából, amely Broszat korai munkáiból olvasható ki. Mint fentebb láttuk, Broszat ott funkcionalista felfogásához híven Hitler szerepének relativizálásáról beszél, amikor a totalitarizmuselmélet monolitikus, minden fontos döntést Hitlerre visszavezető, intencionalista megközelítésmódja helyett a rendszer polikratikus berendezkedését hangsúlyozza. A hatalmi és döntéshozatali jogkörök tisztázatlansága nagy szabadságot és játékkeret engedett a konkrét döntések meghozatalában nemcsak a náci párt legfelsőbb vezetőinek, de a helyi szintű vezetőknek (például a rombolás mértékének meghatározásakor a kristályéjszakán), valamint a háború folyamán a katonai, illetve a Wehrmacht mellé kirendelt alsóbb rangú SS vezetőknél is (a hadifoglyok, és a keleti zsidók kiirtásakor). Éppen ez a flexibilitás, és a náci mozgalom érzékenysége a közvélemény változására (ld. eutanáziaprogram leállítása, illetve titokban folytatása, az „Endlösung” elutasítása a közvéleményben, és ezen okból kifolyó titkosítása) jól mutatja, hogy milyen mértékben függött a náci mozgalom a közvéleménytől. Ha viszont ezen flexibilitásból kifolyólag az ellenállás és a közvélemény nyomásgyakorlása lehetséges volt még a háború időszakában is, akkor felmerül a kérdés, hogy a zsidók, a homoszexuálisok vagy a romák kiirtásáról tudott-e a közvélemény, és ha tudott, akkor miért nem tiltakozott.⁷⁹ A mindennapok történéseinek

75 Broszat–Friedländer 1988: 351.

76 Broszat 1987: 167.

77 Broszat 1987: 159.

78 Broszat 1987: 134.

79 Peukert 1991: 55.

vizsgálata pontosan a kisemberek felelősségét, és azt hivatott vizsgálni, hogy miként viszonyultak a hétköznapi emberei a náci rezsimhez, hogy mennyire volt jellemző a szolidaritás, az ellenállás, a közömbösség, a kollaboráció, a passzív rezisztencia, az engedetlenség, a konfliktusok vállalása, a konformizmus, vagy az agresszió, és hogy ezek a társadalmi cselekvési formák miként váltották egymást területileg, időben, de akár egy kis csoporton, vagy egy emberen belül is.

Broszat szerint csakis a lokális esettanulmányok képesek azt kimutatni, hogy a náci ideológia indoktrinációja milyen mértékben valósult meg, azaz, hogy mennyiben köszönhető a népirtás a német nép akaratának. Mint arra Broszat utal, az NSDAP elsősorban nem ideológiai támogatottságot élvezett a kisemberek körében, sokkal inkább a náci propaganda tette meg hatását. Ez utóbbi is azonban csak olyan mértékben lehetett hatásos, amilyen mértékben bizonyos, a társadalomban már a weimari köztársaság idején meglévő igényeket karolt fel, mint például a szociális mobilitás támogatása a mozgalomba kerülés, és a mozgalmi ranglétrán történő könnyű felkapaszkodás biztosítása révén, de erre utal egy olyan agrárpropaganda folytatása is, ami a törékeny liberális agrárpolitika hátulütőit kihasználó, már 1928 előtt is erős parasztmozgalmakat karolta fel szóban.⁸⁰ Ez azt jelenti, hogy a nemzeti-szocialista mozgalom sokkal inkább populista propagandájának, s nem ideológiájának vonzereje miatt tudott ilyen támogatást elérni. A populista mozgalmak azonban törvényszerűen veszítenek erejükből, mihelyst kormányra kerülnek, ami nem jelenti azt, hogy rögtön mindenki ellenük fordulna. A rendszerrel való elégedetlenség nagyon széles skálán mozog, és ahhoz, hogy az ilyen hétköznapi, de nem feltétlenül rendszerfelforgató rezisztenciát megláthassuk, szintén a mikrotörténeti módszerek alkalmazására van szükség. Mihelyst azonban a kis emberek fejében lezajlottakat kezdjük el vizsgálni, óhatatlanul megjelenik egy kriminalitáson kívüli mindennapi élet, vagy ahogy Detlev Peukert fogalmaz, rálátunk a barbarizmus és a mindennapi normalitás egyidejű jelenlétére.⁸¹ A hétköznapi emberek bizonyos mértékben tudatában volt annak a barbarizmusnak, ami bizonyos kisebbségekkel történik, sőt az Endlösung eltitkolásának kísérlete ellenére annak a radikalizálódásnak is, ami 1941 után következett be a zsidókérdésben, de csak akkor tiltakozott erőteljesen, ha az ajtaja előtt történtek az események és a megszokott béke helyébe a huliganizmus lépett, illetve ha önérdéke erre kényszerítette (lásd a „Kristallnacht”-ot követő heves tiltakozásokat a közvéleményben).⁸² Hogy a közvélemény mégsem konfrontálódott olyan radikálisan a náci rezsimmel, hogy a német közvélemény közömbösen figyelte a jogfosztást, a gettósítást, majd a deportálásokat is, azaz hogy egészen egyszerűen nem foglalkoztak a nyilvánosságban a zsidók helyzetével, annak több oka van – állítják a mikrotörténészek.

A háború előtt a német lakosság java részénél a zsidóellenes náci propaganda süket fülekre talált. Ez persze nem azt jelentette, hogy ne lett volna bizonyos hatással a lakosságra. A „zsidó elszemélytelenítése” a lakosság többi részétől történő

80 Broszat 1987: 168.

81 Peukert 1991: 56.

82 Kershaw 1983: 269.

elszeparálása révén sikeresen végbement, és így ez az elszemélytelenítés lett az egyik oka a közömbösségnek.⁸³ A közömbösség másik oka az volt, hogy a háború alatt a saját egzisztencia miatti aggodás elvonta a figyelmet a lakosság más csoportjainak szenvedéseiről. A zsidókérdés egészen egyszerűen nem volt központi kérdés a kor embere számára és itt nemcsak a németekre kell gondolni, hanem a szövetségesekre is – állítja Broszat.⁸⁴ A náci rezsim egésze pedig sok pozitívumot hozott a németek számára, többek között a társadalmi mobilitás bizonyos mértékének megteremtése révén, így inkább a támogatás semmint a szembe fordulás vált jellemzővé. Ezenkívül a mozi, a tömegrendezvények, a biztos állások, a kirándulások, a beígért Volkswagerek, az autópályák mellett olyan szociális állam létrehozatala is a nácik terve és részben megvalósult politikai akarta volt, amely utóbbi gyökerei a császárság korára vezethetők vissza, és amely a korabeli nyugati demokráciákkal egyidőben és azokkal hasonló színvonalon ment végbe.⁸⁵ Mindezeket figyelembe véve Broszat levonja a konklúziót: „Nem mondhatjuk, hogy minden, ami a náci korszakban történt és történelmi jelentőséggel bírt, csakis a diktatórikus és inhumánus rezsim uralmi céljait szolgálta volna. Az a részben a történettudományban is jelenlevő tendencia, hogy minden olyan jogi, gazdasági vagy társadalmi változást, ami erre az időszakra esik a náci rendszert stabilizáló funkciója alapján ítéljük meg, történelmietlen, és hermetikusan elzárja a 12 náci évet a német történelem azt megelőző illetve követő korszakaitól”.⁸⁶

Ezzel szemben Broszat szerint pontosan a társadalmi és szociálpolitikai változások bizonyos folyamatossága miatt a náci korszakot nem kiragadva, hanem egy perióduson átívelő perspektívába helyezve kell szemlélni, aminek révén szembeötlővé válhat egyrészt az, ami specifikusan a nácizmusnak köszönhető, másrészt az, ami egy hosszabb, akár pozitív fejlődés eredménye. A náci korszak historizálása tehát abból állna, hogy azt periódusokon átívelő folyamatokba tagoljuk be, hogy a mikro-történelmi módszerek differenciáló képének köszönhetően a nácizmus kialakulásának okaiba mélyebb belátást nyerünk, és ezáltal differenciáltabb erkölcsi ítéletalkotásra vagyunk képesek, mint a történelmi társadalomtudományok kvantifikáló fogalmai révén.

Friedländer szerint azonban a mindennapok történetének az a megközelítése, ahogy azt Broszat teszi, komoly veszélyeket rejt magában. Egyrészt negyven év eltelté még nem teszi lehetővé, hogy olyan „normális” korszakként kezeljük és közelítsük meg a náci korszakot, mint például a 16. századi francia történelmet. A történelem historizálása ezenkívül Friedländer szerint oda vezethet, hogy visszatérünk a rankei historista hagyomány megértő szemléletmódjához, és nem tudunk többé kritikailag viszonyulni a kismemberek közömbösségéhez vagy a nagytőkések munkatáborokat protezsáló tevékenységéhez. Friedländer szerint azonban a hétköznapi normalitás olyannyira át volt szöve a kriminalitással, hogy azt a szétválasztást, amit

83 Kershaw 1983: 274

84 Broszat 1988: 352.

85 Broszat 1987: 171.

86 Broszat 1987: 172.

Broszat követel, nem lehet megtenni. A normalitás és kriminalitás egymásbafonódik ebben az időszakban, és minden egyes fennálló intézmény a bűnös rendszer stabilizáló elemévé válik. A passzivitás, a közömbösség ugyanúgy rendszerstabilizáló funkciója alapján ítéendő meg, mint az iparosok vagy az adminisztráció állami alkalmazottainak szerepe.⁸⁷ Broszat ugyanakkor kiemeli válaszában, hogy a náci történelem historizálása nem visszatérés a rankei historizmus kritikátlan beleélés-elméletéhez, hanem egyfajta szintézise megértésnek és a kritikai vizsgálódásnak. Szerinte a „történelmi belátás” fogalma jobban illik a mikrotörténelmi szemléletmódhoz, amely egyaránt tartalmazza a kritikai távolságtartás és a szubjektív-megragadó megértés módszertani elemét.⁸⁸

A későbbiekben aztán maguk a vitatkozó felek hozzák napvilágra azt a döntő fontosságú különbséget, ami elválasztja őket. Itt ugyanis áldozatok és tettesek lezármazottai vitatkoznak egymással, ami olyan alapvető, úgy tűnik áthidalhatatlan problémákat rejt magában, amivel a vita során mindketten tisztában vannak. Broszatnak az a célja, hogy megértse milyen társadalmi feltételek között, és milyen módon ment végbe a radikalizálódásnak az a folyamata, amely a holokauszthoz vezetett. Broszat arra hivatkozik, hogy a nácizmust a végkifejlet, a holokauszt felől értelmező álláspontot nem lehet abszolutizálni, mert akkor nem látunk bele a tragikus végkifejlet előtörténetébe.⁸⁹ A két interpretáció pedig nem egyesíthető, mert olyannyira más kiindulópontjuk van.⁹⁰ A zsidók számára elfogadhatatlan az, ahogy Hillgruber Broszat „Alltagsgeschichte”-jére hivatkozva leírja a Wehrmacht hősieles ellenállását a háború végéfé,⁹¹ hiszen az ő szemszögükből nézve mindez csak lehetővé tette, hogy még több zsidót kiirtsanak. Ezzel a szemléletmóddal teljesen összeegyeztethetetlen a hazáját és családját az orosz mészárlástól féltő Wehrmacht-katona élethelyzete. A vita így elcsendesült, anélkül, hogy megoldották volna az alapvető kérdést.

Számunkra a továbbiakban az az érdekes, hogy a Broszat által javasolt tudományos út helyett a történettudomány más utat járt be a nyolcvanas évek közepe óta. A morális kérdésfeltevés ugyan továbbra is a középpontban maradt (kinek a bűne sokmillió ember értelmetlen halála, kik a tettesek és kik az áldozatok), de ahelyett hogy differenciálódott volna a beszédmód, inkább primitivizálódott és olyan általánosításokra redukálódott, amelyek nem vittek közelebb egy olyan súlyos kérdés megértéséhez, mint a népiirtás. Mint a későbbiekben majd látni fogjuk ennek a primitivizálódásnak elsősorban az az oka, hogy a történelem kutatása és megítélése különböző okok folytán szinte teljesen kikerült a történészek kezéből, a politika által inspirált szakmai vitákat, amelyek nem a nagy nyilvánosság előtt zajlottak, hanem a véleménykülönbségek cizelláltabb artikulálására alkalmas szakmai folyóiratokban, felváltották a politika által inspirált politikai viták, amelyek napilapok és

87 Friedländer 1991: 42.

88 Broszat 1988: 340.

89 Broszat 1988: 362.

90 Diner 1991: 47.

91 Hillgruber 1986.

újságok hasábjain folytak. Hogy az igazán mély kérdések, és azok megvitatása elmaradt, az nagy mértékben köszönhető annak, hogy a történelem nyilvános használta olymértékben rátelepedett a történelem árnyalt bemutatására, hogy a nyilvánosság „zsarnoksága” és homályos nyelvezete⁹² felfalta a különbségek és a hasonlóságok felmutatására hivatott történettudományt. Ahogy tehát Hitler egyszemélyes felelősségéről az egész hatalmi gépezet felelősségén keresztül az egész német nép felelősségére helyeződik a hangsúly az ötvenes évektől a kilencvenes évek közepére, ahogy tehát az intencionalista elmélettől a strukturális elméleten keresztül a népiértés vádjá leír a kisemberhez, úgy lesz egyre nyilvánvalóbb és egyre nagyobb a nyilvánosság befolyása, úgy válik egyre meghatározóbbá leegyszerűsítő beszédmódja, differenciálatlan ítélete, úgy kerekedik a történettudomány Ranke által megfogalmazott politikai funkciója a történettudomány szintén Ranke által megfogalmazott tudomány funkciója fölé.

III. 2. A nyilvánosság rátelepedése a történettudományra

III. 2. 1. Az első ok: a konzervatív fordulat – történelem és pozitív politikai identitás

A neokonzervatív fordulat, amely a nyolcvanas évek történelempolitikáját meghatározta, a Kohl-kormány hivatalba lépésével kezdődött 1982-ben. Kohl kormánya eltökélten kiállt a német történelem újraértelmezése és pozitív politikai identitásképző szerepe mellett. A nyilvánosság meghatározó ereje és vonzereje a nyolcvanas évek közepén lezajlott történészvitában mutatkozott meg leginkább. A Broszat – Friedländer vita, amelyre több történész is hivatkozott a történészvita során, csak az egyik előzménye volt a történészvitának. A Broszat–Friedländer vita azonban még a *Historische Zeitschrift* lapjain folyt, éppen a célból, hogy a nyilvánosság torzító erejét elkerüljék.⁹³ A történészvita konkrét politikai előzménye Ronald Reagan szimbolikus jellegű látogatása egy kis német város mellett elterülő temetőben, ahol Kohl kancellárral közösen egy megemlékezésen vettek részt. A kibékülést és a múlt lezárását szimbolizáló aktusból azonban olyan botrány keletkezett, amely komolyan megosztotta a német közvéleményt. Újságírói nyomozás révén ugyanis kiderült, hogy a temetőben nem csak amerikai katonák és a Wehrmacht katonáinak sírja található, hanem több SS tiszt sírja is. Éppen emiatt igen sokan tiltakoztak az ellen, hogy a megemlékezést Bitburgban tartsák, hiszen ezzel az SS tisztjeit erkölcsileg egyenrangúnak tekintenék az áldozatokkal. Mindenesetre ez a tiltakozáshullám nem tudta megakadályozni, hogy a Kohl által elképzelt aktus Bitburgban történjék meg. A politikai-történeti identitás normalizálását elősegítő esemény azonban csak politikai előjátéka volt egy, a nyilvánosságban még nagyobb teret kapó vitának, a német történészvitának.

92 Dickmann 1964.

93 Broszat 1988: 339.

Ernst Nolte cikke – mely a történészvitát elindította – a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* 1986. június 6-i számában jelent meg. Nolte tulajdonképpen nem fejt ki új dolgokat, csak röviden összegzi eddigi munkásságának fő gondolatát, mely szerint a fasizmus és a nemzetiszocializmus egy ellenreakció volt a bolsevizmusra. Hitlert a bolsevizmustól való félelem hajtotta, a félelem attól, hogy ő maga válik egy „ázsiai tett” – azaz egy népirtás – áldozatává, és mivel a bolsevizmust a zsidókkal azonosította, így logikus következménye volt a bolsevizmusnak a zsidók kiirtása. A gulag „eredetibb” Auschwitznál – mondja kissé nehézkes és rossz allúziókat keltő módon.⁹⁴ Ami a lényeg: a kettő között kauzális viszony áll fenn. Állítja továbbá, hogy Auschwitz minőségi változást nem hozott a népirtások történetében. Az áldozatok mennyisége és a modern technika felhasználása teszi igazán borzasztóvá ezt a genocídiumot. A huszadik századot a „kollektív bűnössé nyilvánítások” korszakaként kellene kezelni, és nem szabad a múltat egy negatív nacionalizmus érdekében felhasználni.⁹⁵ Ha innen nézzük a dolgot, akkor azt kell látni, hogy a náciizmus nem valami teljesen egyedülálló dolog volt a 20. század történetében, hiszen a „kollektív bűnössé nyilvánítás” korszelleme a világ igen sok pontján elfogadott volt. A fő cél-nak tehát ezen korszellem legyőzésének kell lennie, mert ezáltal kerülhető el egy jövőbeli népirtás, nem pedig a nemzeti öntudat kiirtásával.

Ezen „egyedülállóság” problémáját feszegeti J. Fest, a FAZ szerkesztője is.⁹⁶ Megvizsgálja, hogy vajon mitől is lehetne egyedülállónak tekinteni a holokauszot. Az az állítás, hogy a náci nem bűnösségük miatt küldtek halálba több millió embert, nem releváns érvelés szerinte. Hogy külön adminisztratív állami apparátus jött létre emberek „nagyüzemi” legyilkolására, és ez eladdig példátlan lett volna a történelemben – nos ez az állítás pedig egyszerűen nem igaz. Elég a bolsevिकok megfelelő apparátusára gondolni, és máris belátjuk ezt. A harmadik érv, melyet megvizsgál Fest, az azt állítja, hogy a náciizmus bűnei Európa kellős közepén történtek, egy olyan kultúrnép segítségével, amelyiknek komoly liberális hagyománya volt.⁹⁷ Jürgen Kocka szerint is az teszi az összes más népirtástól minőségileg (!) különbözővé a holokauszot, hogy mindez Európa közepén történt.⁹⁸ Fest ezt az érvet azzal hárítja el, hogy az ilyesfajta gondolkodásmód pontosan ahhoz a nemzetiszocialista gondolkodáshoz hasonlít leginkább, amely feltételezi, hogy a történelemben vannak kiválasztott és kulturálisan felsőbbrendű népek és vannak kulturálisan alsóbbrendűek. A németek az elsőhöz és mondjuk az oroszok, a vietnámiak vagy a kínaiak a másodikhoz tartoznak.

Fest talán sokak szerint kicsit eltúlozza a dolgot. Ch. Maier szerint a fenti állítás (a holokausz egyedisége a földrajzi helyzetéből adódik) nem náci gondolkodásra vall, hanem mindössze egy ténymegállapítás, miszerint akkor Európa „szellemét” nem a nemzetiszocialista eszmékhez hasonló gondolatok uralták, sőt épp ellenkezőleg:

94 Piper 1987: 45.

95 Piper 1987: 230.

96 Piper 1987: 100.

97 Piper 1987: 256.

98 Piper 1987: 132.

az emberjogi gondolkodásmód kezdett egyre inkább teret nyerni.⁹⁹ Az egyedisége ilyen téren nehezen tagadható, mint ahogy bármiféle történelmi esemény egyedisége tagadhatatlan, csak hogy két dolgot fontos szem előtt tartanunk – írja Fest. Az egyik, hogy ebből a tényállításból nem következhet egy olyan morális állítás, hogy éppen földrajzi elhelyezkedése miatt a holokauszt nagyobb bűn lett volna, mint mondjuk a gulag. Az ilyesfajta kimondott, vagy ki nem mondott, de éreztetett gondolatok éppen a gulagot relativizálják, miközben a holokausztot próbálják védeni a relativizálástól. A gulag áldozatainak érzékenységet sérti, akik természetes módon nem látnak különbséget a bolsevikok és a nácik között, mivel hogy szempontjukból nincs is különbség. Ha viszont morális állítást fabrikálunk a fenti kijelentésből, úgy a bolsevikok felelősségét kisebbítjük – hangsúlyozzák többen is. Másrészt a történelmi események egyedisége még nem zárhatja ki az eseményre lényegében hasonlító másik eseménnyel való összevetést, főleg akkor nem, ha feltételezhetően volt köze az utóbbinak az előzőhöz valamilyen módon – mondja Schulze.¹⁰⁰ Az összevetés történeti munka, márpedig a történetésre nem vonatkozhatnak tilalmak arra nézvést, hogy milyen kérdést szabad feltennie. Aki megtiltja az összevetést, az egy morális állítást szegez szembe egy tényekre vonatkozó kérdéssel, amelyek ily módon nem kompatibilisek egymással, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a kettő elválasztása is nehezen végrehajtható.

De Fest szerint a legfőbb probléma még nem is ez. A legfőbb probléma, hogy a hangsúly oly módon van a holokauszt egyediségén, hogy az állandó jelleggel egy abszolút kívülről álló szemszögét tükrözi. Ha ugyanis a nácizmus és a bolsevizmus áldozatainak szemszögéből emlékeznénk a népi társadalmakra, belátnánk, hogy nincs különbség közöttük.¹⁰¹ Az egyik faji, a másik osztályalapon próbált eltüntetni egy társadalmi csoportot úgy, hogy mindig a hatalmon lévők határozták meg ki számít zsidónak, illetve ki számít kuláknak. Fest is egyetért azzal tehát, hogy a történelemírásnak is át kellene térnie arra a „kollektív bűnössé nyilvánítás” felőli és áldozatcentrikus megközelítésre, amely szerint minden népnek megvan a maga sötét múltja, ugyanúgy az amerikaiaknak, ahogy a németeknek. Minden népnek el kell számolnia ezzel a sötét múlttal, de ez a sötét múlt nem használható a nemzeti-közösségi tudat teljes elnyomására.¹⁰²

A vitát, mint már eddig is érzékelhető volt, nem időrendi sorrendben követem, ebből kifolyólag eleddig még nem volt alkalom arra, hogy a Nolte-cikkre elsőként és igen élesen reagáló Habermas álláspontját bemutassam.¹⁰³

Habermas nem történész, azaz bizonyos értelemben „laikus” hozzászólóként reagál egy jelenségre. Habermas ugyanis szociológus-filozófus lévén egy jelenség ellen szólal fel. Nem a felvetett kérdéshez szól hozzá, hanem arról ír, hogy mennyire káros az, ha valaki mégis felteszi a holokauszt egyediségére vonatkozó kérdést, sőt ha ez a kérdésfeltevés jelenséggé válik. Ez a jelenség pedig a revizionista történetírás

99 Piper 1987: 266.

100 Piper 1987: 144.

101 Piper 1987: 108.

102 Piper 1987: 109.

103 Piper 1987: 62.

megerősödése lenne, amely – Habermas állítása szerint – relativizálni igyekszik Auschwitzot, amely tagadja a holokauszt egyediségét, amely egy dicső múltra épített erős nemzeti tudat kidolgozására törekszik.

Nolte és Hillgruber tehát a német történelem tehermentesítésén, Auschwitz relativizálásán dolgozik, ami már önmagában is erkölcsileg felháborító. Ezt a tehermentesítést azonban egy egységes nemzettudat kialakítására-megerősítésére akarják felhasználni, ami viszont egy újabb célt szolgál. A modern társadalmakat összehasonlítva alap meghatározása lenne ez a cél. Közismert, hogy Habermas a modern társadalmak alapjaként csakis az alkotmányhoz való hűséget tudja elfogadni, amit ő alkotmányos patriotizmusnak nevez. Ennél több nem követelhető az állampolgároktól a pluralizmus ténye miatt. A történelmet, mint egységteremtő mítoszt, elveti, főleg akkor, ha ezt a mítoszt úgy akarják kialakítani, hogy közben relativizálják a holokausztot. Habermas maga ugyanakkor Auschwitzot teszi kiindulóponttá, azaz maga is egy történelmi esemény identitásképző szerepére támaszkodik, noha ez egy negatív identitás kialakításában játszik csak szerepet. A revizionista történetírás e két, egymásba fonódó indok miatt nem megengedhető. Látható tehát, hogy Habermasnál erkölcsi és politikai érvek dominálnak. Nem foglalkozik a történelmi kérdéssel, csakis politikaként kezeli a revizionizmus jelenségét.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy sokáig a történelem rankei értéksemlegességre, objektivitásra vagy egy utópikus marxista eszmény elérésének szükségességére hivatkozva a „tudománytalan” és inkább a mítosz körébe utalt élő emlékezetet, a politikai identitásképző történelmet próbálták elnyomni. A kilencvenes évekre azonban megfordult a helyzet, és a politikai emlékezet alakításának sikerült a történelemtudomány felé kerekednie. A kölcsönös egymásrahatás helyett így az egyik aláveti a másikat.

III. 2. 2. Történetírás Németországban a kilencvenes években

A történetírás rankei kettős funkciójának kölcsönös egymásrahatása, a rankei forráskritikán alapuló tudományosság, amely ezen kritérium állandósága mellett mindig újrafogalmazta a tudományosság egyéb kritériumait – legtöbbször a második funkció, a politika behatásának köszönhetően –, valamint a politikai identitásképző kollektív emlékezet, a nyilvánosság egyensúlya a német történészvitéval kezdett felborulni a nyolcvanas évek közepén, de önmagában ez a vita még nem jelentett volna komoly változást. A nyilvánosság tudományosság fölé helyezkedése, a nyilvánosság kritériumainak tudományra való alkalmazása, az amerikai nyilvánosság kritériumai szerint íródott könyvek németországi megjelenésével teljesedett be. Ezek a könyvek, és szerzőik általában nem a tudományosság éppen aktuális kritériumai szerint érvelnek kritikusaikkal szemben, hanem a nyilvánosság kritériumai szerint. Ez legjobban Goldhagen németországi turnéja kapcsán volt kivehető.

A kilencvenes évek közepén, amikor az egyesítési láz után újra a náciizmusra terelődött a figyelem a második világháború végének ötven éves évfordulója kapcsán, több esemény is kiemelkedő jelentőségűvé vált a történettudományi berkeken belül és azon kívül is. Az első Victor Klemperer naplójának kiadása volt, amelyből

több mint 100 ezer példány fogyott el 1995-ben. A napló egy asszimilálódott filológus és nem zsidó feleségének drezdai mindennapjait tárja az olvasó szeme elé, a túlélésért folytatott küzdelmet és a feleség kitartását zsidó férje mellett. A napló sikere sokak szerint azzal magyarázható, hogy Klemperer a német-zsidó együttélés pozitív megtestesítőjének tekinthető, aki a német kultúra csodálója és tisztelője egészen hányattatásának kezdetéig. Ezenkívül egy olyan túlélő naplója ez a könyv, aki egészen a háború végéig viszonylag messze volt a haláltáboroktól, így nem azok sokkoló perspektívájából íródott a napló, hanem a német mindennapok között vergődő túlélőből, ami bizonyos mértékben lelki terhet vesz le a német olvasóról. Harmadrészt a napló része egy német trauma, Drezda szétbombázása is, ami miatt még inkább közelebb kerül a német olvasó létezőmódjához. Ugyanakkor az áldozati perspektíva természetesen mindvégig domináló marad. A német lakosságról differenciált és heterogén képet adó, a segítségnyújtást és a zsidók iránti gyűlöletet egyaránt plasztikusan ábrázoló napló élesen szemben áll az egy évvel később még nagyobb figyelmet felkeltő Goldhagen-könyv monokauzális, mindent a német nép történetében domináló, és a német vérbe beleivódott antiszemitizmusra visszavezető magyarázatával. Az amerikai politológus könyvét megelőzően azonban még egy fontos esemény keltette fel a német közvélemény érdeklődését. A Wehrmacht-kiállítás 1995-ös megnyitása volt ez az esemény. A Wehrmachtban szolgáló generáció kihálásával a „tisztá Wehrmacht” háború után kialakult mítoszt kívánták a kiállítás-szervezők megcáfolni. Vagyis azt a véleményt próbálták a nyilvánosságon keresztül nagy tömegek számára is elfogadhatóvá tenni, hogy nemcsak a náci bürokrácia és végrehajtó-gépezet tehető felelőssé a népirtásokért, hanem a Wehrmacht tisztjei és jó néhány sorkatonája is, akik tudtak a népirtásokról, akik gyakran támogatták azt, vagy egyenesen részt vettek benne. A Wehrmachtról a háború után kialakított kép szerint a katonák nem tudtak és nem is vettek részt a zsidóüldözésben, a partizánok kivégzésében és a hadifoglyok gyilkolásában. A Wehrmacht vezetősege nem volt túlzottan jó viszonyban Hitlerrel, és a hitleri antiszemitizmust kifejezetten elutasította, a második világháború pedig egy preventív háború volt. Hogy a háború után a közvélemény hajlott ennek a képnek az adaptációjára, az érthető, hiszen csaknem 19 millió katonáról van szó a Wehrmacht kapcsán. Az 1995-ös kiállítás többek között azért is kerülhetett a figyelem középpontjába, mert a Wehrmacht rémtetteinek feltárása azt a benyomást keltette, hogy az egész német nép tudott és gyakran aktívan részt is vett az embertelen tettekben.¹⁰⁴ A kiállítás kezdetben nem váltott ki különösebben nagy politikai és sajtóvisszhangot, igazán komoly nézeteltérések csak 1996 végére, tehát a Goldhagen-vita lecsillapodása után keletkeztek, de ezek a viták elsősorban politikusok által gerjesztett viták voltak, s csak igen kevés tudós vett benne részt.¹⁰⁵ Éppen ebből kifolyólag már messze nem tartalmi, sokkal inkább ideológiai viták voltak ezek.¹⁰⁶

104 Heer 1999: 257.

105 A kiállításról egyébként Ungváry Krisztián is közölt kritikát, amelynek aztán nagy visszhangja lett Németországban.

106 Greiner 1999: 145.

A Goldhagen-könyv egy olyan élethelyzetbe érkezett meg tehát, ahol az a vélemény kezdett meggyökerezni, hogy a tettesek köre nem szűkíthető le a náci bürokrácia tagjaira, hiszen a Wehrmacht egyszerű sorkatonái is legalább annyira részt vettek a népirtásban, mint a különleges kommandók vagy a koncentrációs táborok vezetői. Az USA-ban ugyanakkor már konfrontálódniuk kellett a történettudósoknak a Goldhagen-könyv gyenge minőségével, de annál nagyobb olvasottságával.¹⁰⁷ Hogy a szakma elég egyértelműen elutasította, és tudományosan megalapozatlannak ítélte már Amerikában is a könyvet, azon nincs mit csodálkozni, hiszen Goldhagen könyve olyan alapvető hiányosságokat mutat fel a forrásolvasás és a forráskritika terén, ami a szakma által bevett és elfogadott módszerek játékerét bőven túllépi.

A könyv célja és alapvető tézise egyszerű: „El kell ismernünk egyszer s mindenkorra azt, amit az akadémiai és akadémiai körökön kívüli szerzők általában elhallgatnak: a holokauszt legfőbb oka a németek antiszemitizmusában rejlik. Ez az általános antiszemitizmus nemcsak Hitlernek szolgáltatott jó okot arra, hogy az európai zsidóságot kiirtsa (ezt a tézist sokan elismerik egyébként), de ez magyarázza meg azt is, hogy a gyilkosságok és kínzások végrehajtói, a valódi tettesek miért álltak készségesen Hitler rendelkezésére ebben a kérdésben. Jelen könyv végkövetkeztetése ezért pontosan az, hogy antiszemitizmusuk ösztönzött sok ezer németet a zsidók meggyilkolására, és hogy a németek milliói sem cselekedtek volna másképp, ha hasonló helyzetben lettek volna”.¹⁰⁸ Az ezen monokauzális elméletet empirikus tényekkel alátámasztó rész, azaz maga a bizonyítás csakis a források szelektív kiválasztása, szelektív forrásolvasás és a források kritikátlan elfogadása, valamint az összehasonlító módszer elhanyagolása, és egyedi esetek kritikátlan általánosítása révén volt lehetséges – állítják Goldhagen kritikusai. A források egyoldalúsága szembeűnő, hiszen Goldhagen szinte kizárólag ügyészi feljelentések aktáit használta forrásként, amelyek nem a korból származó források.¹⁰⁹ Goldhagen a figyelmet a népirtás végrehajtóira irányítja, de nem az asztal mellett ülőkre, hanem a fegyvert fogókra. A gyilkosok személyes élete azonban csak ritkán rajzolódik ki, inkább elszemélytelenített tettesek kerülnek szemünk elé,¹¹⁰ noha Goldhagen célja a tettesek motivációjának felkutatása, és az eddigi interpretációs sémák (külső kényszer, egyszerű engedelmesség, a társak elvárása, az íróasztal mellett ülők közömbössége és érintetlensége, a kis bűnök elkövetése) elégtelenként történő felmutatása.¹¹¹ Ezzel az elszemélytelenítéssel és a német népben kollektívan meglévő antiszemitizmus tézisével azonban maga is közel kerül az antiszemita érvelésmódhoz – mondja igen sok történész. Kritikusai szerint azonban Goldhagennek ezen kívül két alapvető tényt is figyelmen kívül kell hagynia, ahhoz, hogy elméletét alá tudja támasztani. Az egyik, hogy nemcsak németek gyilkoltak zsidókat, hanem az elfoglalt területeken legalább annyi lett, litván, ukrán, román vagy horvát – és mi tegyük hozzá, ma-

107 Caplan 1998: 202.

108 Goldhagen 1996: 22.

109 Birn–Riess 1998: 37.

110 Heil–Erb 1998: 19.

111 Goldhagen 1996: 439.

gyar – volt a tettesek között, mint német, valamint, hogy nem csak zsidókat végeztek ki ezek az egységek, hanem oroszokat, ukránokat, románokat, lengyeleket is (gyakran ugyanabból a népcsoportból származott a gyilkos és az áldozat).¹¹² A források szelektív olvasása az empirikus példákon tűnik ki leginkább. Goldhagen állítása szerint a munkatáborokban a felügyelők és a náci személyzet kiemelkedően durván és kegyetlenül bánt a zsidókkal a többi népcsoporthoz képest.¹¹³ Ezzel szemben ugyanazon forrásokból más történészek azt olvasták ki, hogy a zsidók nem részesültek megkülönböztetésben a többi fogolyhoz képest, mivel az erőszak és a kegyetlenkedések nem csak a zsidók ellen volt mindennapos.¹¹⁴ A halálmenetekről szóló másik példa esetében ugyanez mondható el, akárcsak a rendőrségről, amelynek jelentős része nem németországi német volt, sőt gyakran egyáltalán nem német.¹¹⁵ Ezenkívül azt is szemére vetették Goldhagennek, hogy egy önkényesen kiválasztott csoportról (Polizeibataillon 101) minden alap nélkül azt állítja, hogy azok egészen átlagos németek voltak, olyanok, akik egész Németországot lakták. Hogy egy önkényesen kiválasztott csoportot összehasonlítás és komolyabb szociológiai vizsgálat elvégzése nélkül reprezentatívnek lehet-e nevezni, az merőben kétséges – fogalmazza meg ellenvetéseit a Birn – Riess szerzőpáros.¹¹⁶ Az egyedüli újdonságot a brutális cselekedetek esztétikai erejű ábrázolásában vélik felfedezni, tehát abban, hogy Goldhagen a bürokrata gyilkosokról a végrehajtókra irányította a figyelmet.¹¹⁷ A leírások, amelyeket Goldhagen alkalmaz, szemtanúk elbeszélésein alapulnak, azaz legtöbbször nem fikció, ám elég egyoldalúak, és a tettesek motivációjáról nem tudnak sokat mondani. Ez utóbbi már Goldhagen meglehetősen kétséges konstrukciója. Az elrettentő képek tudományos nyelvbe burkolt ecsetelésének az a funkciója, hogy az elszemélytelenített, így homogénnek és egyben idegennek tekinthető gyilkosok motivációját egy konstrukcióra visszavezesse és ennek a konstrukciónak hitelt adjon, hiszen a tettesek motivációjáról alkotott elméletet nem lehet bizonyítani, csak esetleg, ha a tettesek maguk vallanak arról. Ahogy vitapartnerei azonban megjegyzik, ilyen forrás csak igen kevés van, s Goldhagen egyáltalán nem használja, mert nem tudja használni őket.¹¹⁸ Hogy tudományosan nem jelentős, sőt egyenesen rossz könyvről van szó, azt már az első történészrecenzensek is megállapították mind az USA-ban, mind Németországban.¹¹⁹ A szakma viszonylag egyértelmű elutasítása ellenére a könyv sikerkönyv lett. Minek köszönhető mindez? Mi az oka annak, hogy a történészszakma jeles képviselőinek könyve messze nem lett ilyen népszerű sem Amerikában, sem Németországban? – vetik fel a kérdést a Goldhagen-jelenség elemzői.

112 Hillberg 1998: 30.

113 Goldhagen 1996: 335.

114 Birn–Riess 1998: 39.

115 Birn–Riess 1998: 47.

116 Birn–Riess 1998: 44.

117 Schneider 1998: 24.

118 Knoch 1998: 170.

119 Bartov 1996: 63; Jäckel 1996: 187.

Válaszukban arra hívják fel a figyelmet, hogy több oka is lehet ennek. Az áldozatiság kultúrájának konjunktúrájában, ahol a zsidó áldozatokra való emlékezés kiemelt hangsúlyhoz jut, egy könyv kerül a piacra, amely nagyban igazodik a vásárlók előzetes elvárásaihoz és magához a médiapiac kritériumaihoz.¹²⁰ Ezenkívül azt is hangsúlyozzák, hogy a nyilvánosságban nem lehet komplikált strukturális magyarázatokat „eladni”, mert azok nehézségük és differenciáltságuk miatt nem emészthetők könnyen. A német historizmusra emlékeztető narratív stílus, a tettek lelkébe való belelátás, a véres jelenetek ábrázolása, a jók és gonoszok fekete-fehér szétválasztása, a jó győzelme, a kérdésekre egyszerű és egységes választ adó szerző, a tudományosság mezébe öltöztetett „nemzeti pszichobiográfia” (J. Caplan) a hollywoodi filmipar effektusait vegyíti a tudomány nyelvezetével és eszköztárával. Az első a szubjektív ráhatás eredményességét biztosítja, a másik pedig az igazságot legitimálja, hiszen a tudomány nem a fikció területén mozog, hanem a modern ember ebben találja meg az objektív kapaszkodópontot.

Bergmann szerint a politikai identitásképző nyilvánosság a Goldhagen-vitában nemcsak kezdeményezni kívánta a tudományos vitákat, hanem diktátorként saját kritériumait kívánta a tudományra ráerőltetni. A nyilvánosság szelekciós logikája szerint pedig:¹²¹

1. új információt tartalmazó anyagok mindig előnyt élveznek a régi információt hordozóval, azt alakítgatóval szemben. Goldhagen könyve ugyan tudományosan nem tartalmaz semmi újdonságot, ám ennek ellenkezőjét sulykolja, amikor az addigi holokausztkutatók eredményeit ignorálja, és azt állítja, hogy merőben új interpretációt ad – modja Bergmann.

2. Az információs versenyben azok az anyagok lehetnek befutók, amelyek konfliktust hordoznak magukban, amelyek vagy konfliktusokat ábrázolnak, vagy maguk okoznak a későbbiek során konfliktusokat. Goldhagen provokatív könyve inkább ez utóbbi kategóriába tartozik, sőt annak nagyon is megfelel, hiszen mind a tudományos életben, mind a nyilvánosságban komoly támadások érték.

3. A vita kiindulópontjának egy normaszegésnek (érthető botránynak is) kell lennie általában, hiszen az igazi konfliktusok morális és egyéb normák megszegése mentén alakulnak ki. Goldhagen könyvében elég gyakran és szinte személyeskedő hangnemben támadja kollégáit, ami a tudományos diskurzus normáinak határát feszegeti.

4. A média számára az a fontos, hogy minden perszonalizálva jusson ki a nyilvánosságba, azaz minden eszmének, gondolatnak meglegyen az élő embere, aki megtestesíti azt. Ezenkívül az sem lényegtelen, hogy az adott személy cselekedeteinek motivációját megtalálják, ami általában visszautal az eszmére. Goldhagen könyve ennek a kitételnek is kitűnően megfelel, mint fentebb láttuk.

5. A témák kiválasztása és prezentálása a könnyen érthetőség kritériumának rendelődik alá. Bonyolult kérdésekre egyszerű választ adni. Ha a könyv már pontosan megfelel a nyilvánosság kritériumainak, akkor csak megfelelő módon be kell harangozni, majd szerzőjét mint médiasztárt beállítani. Ez utóbbit a Goldhagen és

120 Bergmann 1998: 134.

121 Bergmann 1998: 133.

történész ellenfelei közötti generációs különbség miatt sikerült elérni. A vitákkal egybekötött közönségtalálkozók résztvevői Goldhagenben a szimpatikus fiatal kihívót látták meg, aki közérthető nyelven és egyszerűen elmagyarázza, hogy hogyan is vezetett az út a zsidók kiirtásához. A szakterület történészei koruknál fogva eleve hátrányt élveztek a közönség szimpátiájáért vívott harcban, ezenkívül válaszaik differenciáltsága és komplexitása miatt a közönség csak ritkán tapsolt megszólalásaik után – hívja fel a figyelmet Bergmann. A közönség java része érdekesebbnek tartotta Goldhagen nyíltan moralizáló, motivációkat feszegető egyszerű kérdésfeltevéseit és morális válaszait, mint a többi történész bonyolult fejtegetéseit. Ezek a történészek azonban a nyilvánosságban továbbra is a tudományosság kritériumai szerint érveltek, ami csak bukással járhatott a nyilvánosság szemében, hiszen a nyilvánosság nem a tudományos érvek szerint változik, hanem a fent említett kritériumoknak megfelelően.¹²²

A könyv közönségsikerének persze vannak specifikus német vonásai. Az érzékenység a múlt, elsősorban a közelmúlt iránt, ami Németországra annyira jellemző, és ami nagy mennyiségű könyvet „termel” a nemzetiszocializmusról, a múlt feldolgozásáról (Vergangenheitsbewältigung) és a kollektív emlékezet különböző megnyilvánulási formáiról, magyarázza valamennyire a Goldhagen könyv sikerét. A nagyközönség, amelynek java része már nem élte meg tudatosan a nácizmust, mindig is meg akarta fejteni annak titkát, hogy aztán szabadulni tudjon tőle. Goldhagen könyve megadja a választ a titokra. Egy olyan választ ad, ami a szerző szerint egy specifikusan német tulajdonságot, egy kollektív bűnt („az örök antiszemita”) tartalmaz, ugyanakkor ettől a bűntől való megváltást is tartalmazza, amennyiben Németország a második világháborús veresége után kiüzte magából a gonoszt, és sikeresen betagozódott a demokratikus kultúrájú nyugati országok közé. Ez a kettősség úgy oldja meg a német múlttal kapcsolatos két legfontosabb kérdést (hogyan történhetett meg a náci genocídium; lehetnek-e büszkék a múltjukra a németek), hogy két szélsőséges választ ad. A németek eliminatorikus antiszemitizmusa okozta a katasztrófát, de a háború után ez eltűnt a németekből, így a nyugati értelemben vett normális ország lett.¹²³ Ez a vallásos nyelvezet és logika segíti a német olvasót abban, hogy a neki felrótt örök bűntől megszabaduljon, ami egy további oka a könyv németországi sikerének – mondják a Goldhagen könyvet elemzők.

A nyilvánosság és a történész szakma szembenállásából azonban nem minden értelmiségi szerint a történészek kerültek ki győztesen tudományos kifogásaik miatt. Goldhagen ugyanis „demokrácia díjat” kapott könyvéért, amelynek kiosztásakor Habermas laudációjában kiemelte Goldhagen könyvének a nyilvános diskurzus alakításában játszott nagy jelentőségét. Habermas számára a Goldhagen-könyv által kirobbant nyilvános vita az általa elképzelt ideális viták egyikéhez tartozik, amelyik a nyilvánosság ereje révén a politikai kultúra közvetítésével alakítja, jobbítja a társadalmat.¹²⁴ Habermas nem kíván a tartalmi vitákban részt venni, éppen

122 Bergmann 1998: 131.

123 Goldhagen 1996: 12.

124 Habermas 1997: 408.

emiatt csak arra a visszhangra hivatkozik, amelyet Goldhagen könyve váltott ki, és amely a németek történeti tudatának formálásában nagy szerepet játszott. Ugyanakkor Goldhagent megvédi a kollektív bűnösség neki tulajdonított téziséstől, és méltatja, hogy a figyelmet a gyilkosokra irányította.

KITEKINTÉS

A bevezetőben utaltunk rá, hogy a tudomány, így a történettudomány is valamely közösségnek, társadalomnak a tudománya, azaz a tudást egy közösség generálja és legitimálja. Ez a megállapítás volt a kiindulópontja a rankei történetírással szemben megfogalmazott 68-as fordulat elemzésének, amennyiben megvizsgáltuk, hogy a politika miként inspirálta a tudományosság kritériumainak megváltozását. Ki kell azonban emelnünk azt is, hogy ennek a közösségnek egy bizonyos nyelven kell kommunikálnia azt a tudást, amit esetünkben a történelemtől szerzett. A német történelemmel kapcsolatos vitákat láthatólag maga alá gyűrte a nyilvánosság logikája, vagyis a társadalom egyik alrendszere rátelepedett a másikra, a történelem Ranke által alkalmazott két funkciójának (tudomány és politika) kölcsönös egymáshatása felborult, és a politika egyeduralkodóvá kívánt válni. Ez volt a német történetírás második fordulatának végeredménye, amely szintén a rankei értelmezés (a történelem kettős funkciója) felől vált érthetővé, hiszen az érvek és bizonyítékek alapos kidolgozása és differenciált megfogalmazása háttérbe szorult a zszurnalisztikai szintű történetírással szemben. Ezzel a folyamattal együtt járt, hogy a nyilvánosság alrendszerének nyelvezet is a tudományos nyelvezet felé kerekedett. A legfőbb kérdés persze ezzel kapcsolatban, hogy vajon a tudományos nyelvezet, amely a történettudományban nem ölt semmilyen specifikus formát, hiszen elbeszélő tudomány lévén a történetírás nyelve jelentős mértékben közös a mindennapi nyelvhasználattal, ön-maga képes-e szavatolni azt az objektív megismerést, ami a rankei történetírástól kezdve egészen a legutóbbi időkig egy alapvető premisszája volt a történetírásnak. A kérdés tehát az, hogy ha nem a nyilvánosság homályos nyelvezete uralná a mai német történettudományt, hanem egy egzaktabb tudományos nyelvezet, valamint ha a történetírás társadalmi függősége és meghatározottsága nem játszana olyan komoly szerepet, mint amelyet ténylegesen játszik, akkor vajon képes lenne-e a történettudomány a múltat pontosan úgy feltárni, ahogy volt. Ha tehát figyelmünket a történelemtől, mint valamely közösség által kialakított rendszerről, a történelemre, mint valamilyen nyelvi formában megfogalmazott rendszerre irányítjuk, úgy az az alapvető ismeretelméleti kérdés adódik, hogy a nyelv képes-e a valóság tükrözésére, hogy a nyelvi jelek segítségével egy attól elkülönülő valóságot ismerünk-e meg. Mivel azonban a dolgozat elsősorban arra vállalkozott, hogy a történetírás német változatának fordulópontjait elemezze, márpedig a posztmodernitással, és a történetírás nyelvi fordulatával való konfrontáció Németországban egyelőre várat magára, így ez az igazán izgalmas téma már egy másik dolgozatban kerül majd feldolgozásra.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alföldy, G. 1973: *Probleme der Geschichtswissenschaft*. Düsseldorf
- Bartov, O. 1996: Ganz normale Monster. In: Schoeps, J. (Hrsg.) *Ein Volk von Mörder?* Hamburg
- Bentley, M. (ed.) 1997: *A Companion to Historiography*. London – New York
- Bergmann, W. 1998: Im falschen System – Die Goldhagen-Debatte in Wissenschaft und Öffentlichkeit. In: Heil, J.– Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Birn, B. R. – Rieß, V. 1998: Nachgelesen – Goldhagen und seine Quellen. In: Heil, J.– Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Blackbourn, D. – Eley, G. 1980: *Mythen der deutschen Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main
- Bracher, K. D. et. al. 1960: *Die nationalsozialistische Machtergreifung*. Köln – Opladen
- Bracher, K. D. 1969: *Die deutsche Diktatur*. Köln – Berlin
- Bracher, K. D. 1971: *Die Auflösung der Weimarer Republik*. Berlin
- Bracher, K. D. 1976: *Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie*. München
- Bracher, K. D. 1977: Zeitgeschichte im Wandel der Interpretationen. *Historische Zeitschrift* 225. 635–655.
- Broszat, M. (Hrsg.) 1977–1983: *Bayern in der NS-Zeit*, 6 Bände. München
- Broszat, M. 1987: *Nach Hitler, Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München
- Broszat, M. – Friedländer, S. 1988: Um die „Historisierung des Nationalsozialismus“ – Ein Briefwechsel. *Vierteljahrshefte für Geschichte* 339–372.
- Broszat, M. 1989: *Der Staat Hitler – Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. München
- Caplan, J. 1997: The Historiography of National Socialism. In: Bentley, M. (ed.) *Companion to Historiography*. London – New York
- Caplan, J. 1998: Die Goldhagen-Rezeption in den USA – Zusammenhänge und Hypothesen. In: Heil, J. – Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Dickmann, W. 1969: *Die Sprache der Politik*. Heidelberg
- Diner, D. 1991: Zwischen Aporie und Apologie. In: Diner, D. *Ist der Nazionalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main
- Diner, D. 1991: *Ist der Nazionalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main
- Diner, D. 1999: Über Schuldiskurse und andere Narrative. In: Koch, G. (Hrsg.) *Bruchlinien – Tendenzen der Holocaustforschung*, Köln – Weimar – Wien
- Evans, R. J. 1991: *Im Schatten Hitlers*. Frankfurt am Main
- Fest, J. 1973: *Hitler*. Frankfurt am Main
- Fischer, F. 1971: *Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschlands 1914/18*. Düsseldorf
- Fischer, F. 1992: *Hitler war kein Betriebsunfall*. München
- Friedländer, S. 1991: Überlegungen zur Historisierung des Nazionalsozialismus. In: Diner, D. (Hrsg.) *Ist der Nazionalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main
- Goldhagen, D. J. 1996: *Hitlers willige Vollstrecker*. Berlin
- Greiner, B. 1999: Bruch-Stücke – Sechs westdeutsche Beobachtungen nebst unfertigen Deutungen. In: *Eine Ausstellung und ihre Folgen*. Hamburg

- Gross, M. 1998: *Von der Antike bis zur Postmoderne – Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln*. Wien – Köln – Weimar
- Habermas, J. 1979: *Stichworte zur „Geistige Situation der Zeit“*. Frankfurt am Main
- Habermas, J. 1997: Über den öffentlichen Gebrauch der Historie. *Blätter für Deutsche und Internationale Politik* 42. 408–416.
- Heil, J. – Erb, R. 1998: Klage und Analyse im Widerstreit. In: Heil, J. – Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Heer, H. 1999: *Tote Zonen*. Hamburg,
- Herbert, U. – Groehler, O. 1992: *Zweierlei Bewältigung*. Hamburg
- Hiden, J. – Fraquharson, J. 1983: *Explaining Hitler's Germany*. London
- Hilberg, R. 1998: Das Goldhagen-Phänomen. In: Heil, J.– Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Hildebrand, K. 1976: Geschichte oder Gesellschaftsgeschichte? Die Notwendigkeit einer politischen Geschichtsschreibung von internationalen Beziehungen. *Historische Zeitschrift* 223. 328–357.
- Hildebrand, K. 1981: Monokratie oder Polykratie? In: Hirschfeld, G. (Hrsg.): *Der Führerstaat: Mythos und Realität*. Stuttgart
- Hillgruber, A. 1973: Politische Geschichte in moderner Sicht. *Historische Zeitschrift* 216. 529–552.
- Hillgruber, A. 1965: *Hitlers Strategie*. Frankfurt am Main
- Hillgruber, A. 1974: *Deutsche Geschichte 1945–1972*. Frankfurt am Main
- Hillgruber, A. 1986: *Zweierlei Untergang*. Berlin
- Hirschfeld, G. (Hrsg.) 1981: *Der Führerstaat: Mythos und Realität*. Stuttgart
- Iggers, G. 1993: *Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang*. Göttingen
- Iggers, G. 1978: *Neue Geschichtswissenschaft, Vom Historismus zur Historischen Sozialwissenschaften*. München
- Iggers, G. 1976: *Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart*. München
- Jäckel, E. 1996: Einfach ein schlechtes Buch. In: Schoeps, J. (Hrsg.) *Ein Volk von Mörder?* Hamburg
- Jensen, U. 1998: Ein Ritterschlag zum Lehrmeister? – Die Apotheose des Daniel J. Goldhagen in der Laudatio von Jürgen Habermas. In: Heil, J. – Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Kershaw, I. 1983: *Popular opinion and political dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945*. Oxford
- Kershaw, I. 1999: *Der NS-Staat*. Hamburg
- Knoch, H. 1998: Im Bann der Bilder – Goldhagens virtuelle Täter und die deutsche Öffentlichkeit. In: Heil, J. – Erb, R. (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft und Öffentlichkeit*. Frankfurt am Main
- Koch, G. 1999: *Bruchlinien – Tendenzen der Holocaustforschung*. Köln – Weimar – Wien
- Kocka, J. 1969: Geschichte – wozu? In: Kocka, J.: *Sozialgeschichte, Begriff-Entwicklung-Probleme*. Göttingen
- Kocka, J. 1986: *Sozialgeschichte, Begriff-Entwicklung-Probleme*. Göttingen
- Kwiet, K. 1989: Die NS-Zeit in der westdeutschen Forschung 1945–1961. In: Schulin, E. et al. *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)*. München
- Lozek, G. (Hrsg.) 1998: *Geschichtsschreibung im 20. Jahrhundert*. Berlin
- Maier, Ch. S. 1992: *Die Gegenwart der Vergangenheit*. Frankfurt am Main

- Meinecke, F. 1907: *Kosmopolitismus und Nationalstaat*.
- Meinecke, F. 1946: *Die deutsche Katastrophe*. Wiesbaden
- Mommsen, H. 1973: Betrachtungen zur Entwicklung der neuzeitlichen Historiographie in der Bundesrepublik. In: Alföldy, G. (Hrsg.) *Probleme der Geschichtswissenschaft*. Düsseldorf
- Mommsen, H. 1981: Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem. In: Hirschfeld, G. (Hrsg.) *Der Führerstaat: Mythos und Realität*. Stuttgart
- Mommsen, H. 1991: Gesellschaftsbild und Verfassungspläne des deutschen Widerstands. In: Mommsen, H. *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft*. Hamburg
- Mommsen, H. 1991: *Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft*, Hamburg
- Mommsen, W. J. 1981a: Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik. *Geschichte und Gesellschaft* 149–188.
- Nolte, E. 2003: *A faszizmus korszaka*. Budapest
- Piper, E. R. (Hrsg.) 1987: *Historikerstreit*. München
- Peukert, D. J. K. 1991: Alltag und Barbarei. Zur Normalität des dritten Reiches. In: Diner, D. (Hrsg.) *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. Frankfurt am Main
- Ritter, G. 1948: *Europa und die deutsche Frage*.
- Ritter, G. 1950: Gegenwärtige Lage und Zukunftsaufgaben deutscher Geschichtswissenschaft. *Historische Zeitschrift* 1–22.
- Ritter, G. 1962: *Das deutsche Problem*. München
- Ranke, L. von 1975: Idee der Universalhistorie. In: Ranke, L. von: *Vorlesungseinleitungen*. Aus werk und Nachlass. Bd. 4., (Hrsg.) von V. Dotterweich. München
- Ranke, L. von 1887: Vorrede zu den Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535. In: Ranke, L. von *Sämtliche Werke* Bd. 33/34.
- Ranke, L. von 1887: *Sämtliche Werke*. Leipzig
- Schleier, H. 1993: Epochen der deutschen Geschichtsschreibung seit der Mitte des 18. Jahrhunderts. In: Küttler, W. et al. *Geschichtsdiskurs*. Bd. 1. Frankfurt am Main
- Schneider, M. 1997: *Die Goldhagen-Debatte*, Hamburg
- Schoeps, J. (Hrsg.) 1996: *Ein Volk von Mörder?* Hamburg
- Schulin, E. et al. 1989: *Deutsche Geschichtswissenschaft nach dem Zweiten Weltkrieg (1945–1965)*. München
- Schulze, W. 1989: *Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945*. München
- Tomka Béla 1993: A totalitarizmuselméletektől az „új társadalomtörténet”-ig. *AETAS* 4. 92–112.
- Wehler, H.-U. 1966: Probleme der modernen deutschen Sozialgeschichte. In: Wehler, H.-U. 1980: *Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen
- Wehler, H.-U. 1970: Theorieprobleme der modernen deutschen Wirtschaftsgeschichte. In: Wehler, H.-U. 1980: *Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen
- Wehler, H.-U. 1973: Geschichte und Ökonomie. In: Wehler, H.-U. 1980: *Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen
- Wehler, H.-U. 1977: Kritik und kritische Antikritik. *Historische Zeitschrift* 225. 347–384.
- Wehler, H. 1979: Geschichtswissenschaft heute. In: Habermas, J.: *Stichworte zur „Geistige Situation der Zeit”*. Frankfurt am Main
- Wehler, H.-U. 1980: *Historische Sozialwissenschaft*. Göttingen
- Wehler, H.-U. 1987: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte I–II*. München
- White, H. 1997a: A történelmi értelmezés politikája: szaktudományá válás és a fenséges kiszorítása. In: White, H.: *A történelem terhe*. Budapest